

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 3

ÜHETEISTKÜMNES

1932

AASTAKÄIK

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG

SISU:

	Lk.
Ühest suurprotsessist 17. sajandi lõpul. O. Liiv	129
Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. ajal. H. Sepp . .	140
„Oleviku“ asutamine. Hans Kruus	149
Vaieldavaid küsimusi Liivi- ja Eestimaa rüütliõiguse kodifikatsiooni ajaloos. A. Švābe	159
Dokument Saaremaa kaubandusoludest Rootsi ajal. A. Soom . . .	165
Riigi Keskarhiiv 1931./32. tegevusaastal. O. L.	169
Varia	173

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

AJALOOLINE AJAKIRI

1932

N° 3

III VEERAND

TARTU

Ühest suurprotsessist 17. sajandi lõpul.

Mereõnnetuste tõttu randunud, karile jooksnud ja hukkuvate laevade paljaksröövimine rannaõiguse nime all kohapealsete rannaelanikkude poolt on väga laialdaselt tuntud nähtus, samuti on sagedad juhtumid, et laev valemärkide ja -tulede abil õigest sõiduveest kõrvale juhitakse, kus ta karile või madalikule satub. Merirööv ise on igivanast ajast peale kujunenud otse toiduseks üksikuile rahvakihtidele ja -põlvedele, ja tänapäevgi tuleb seda ette. — Ka Eesti rannikul hukkuvate laevade röövimine oli juba varasemaist aegadest peale arenenud tavaõigusega põhjendatavaks kombeks. Rahva ajaloolises traditsioonis ja rahvaluules sellekohase motiiviga jutud on mõnigi kord saanud aluse sündinud tõsiasjust, mida tõendavad dokumentaalsed andmed. Üks seesuguste juttude kompleks, mille tegevusalaks Hiiu rannik, on tuntud meil ja välismail „Ungru krahvi“ lugudena; sellele sarnlevaid jutte teab rannikurahvas mitmel pool kõnelda¹⁾.

Tormiga randunud laevade röövimisi tunneme Eesti ajaloos, arvestamata muistset iseseisvuse-aega, kus selliseid juhtumeid kahtlemata sagedasti esines, juba Taani ajast peale kuni 19. ja isegi 20. sajandini. Rootsi ajal esineb sel alal mõningaid oma ulatuselt üldisemat tähelepanu vääri vaid juhtumeid, nagu laevahukk Saaremaa rannikul 17. sajandi keskel ja siin järgnevas kirjeldatud röövimine. Nii nagu varemini ja hiljemini on ka Rootsi ajal valitsuse poolt püütud võidelda seesuguste nähtuste vastu, kuigi see võitlus ei

¹⁾ Nii Tallinna lähedal Viimsis, Lüganuse khl. Aa rannikul j. m. Hra. R. Viidebaum'i teatel on Eesti Rahvaluule Arhiivis, E, lk. 50 427—50 432 jutt „Rannarahvas ja mereröövli amet“, saatja S. Lilhein Kuusalust; selles kõneldakse Pärисpea neemel hukkunud laevade röövimisest, mis oli kujunenud sissejuurdunud kombeks. Samuti leidub andmeid laevade röövimisest Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ajaloolise rahvatraditsiooni aruandeis.

andnud soovitavaid tagajärgi. Näiteks 14. aprillil 1676 Saaremaa ja Kuresaare kuberner Carl Johannes Sjöblad annab korralduse, et halva kombe eest, röövida rannikul mereõnnetusest tabatud laevu, karistatakse asjaosalisi surmaga²⁾. Ka 1667. a. väljastatud ja 1685. a. uuendatud mereseaduses või -artiklites puudutatakse karistusnorme rannaröövi eest ning sama sisaldab „Königl: Placat wegen gestrandetes und geborgenes Guth“ 1680. a.³⁾

Kuid harjumus on sagedastigi tugevam kui seadus. Vaatamata sellele, et Rootsi keskvalitsus, soovides arendada oma riigi ja välismaade vahel kaubanduslikke suhteid, andis korraldusi laevateede kindlustamiseks ning meriröövi kaotamiseks, toimisid rannaelanikud ikka endise kombe järgi, ning kohapealsed valitsusvõimud sagedasti ei pööranudki erilist tähelepanu sellele. Ainult asjaolu, et laevahuku puhul kahjusaajad on pöördunud keskvalitsuse poole, nõudes seaduslikult lubatud kaitset ja kahjude tasumist, nõuab seekordki „rannaõiguse“ küsimuse uuesti lahendamisele võtmist, et vähemalt katsuda kinni pidada seaduse normidest.

Teatavasti püüti kogu Karl XI-nda valitsusajal astuda vahendituse kaubanduslikku ühendusse Pärsiaga, et sealt otseteed saada tooresaineid. Nende ühenduste loomiseks viibis ooberstleitnant Fabricius mitmel korral Pärsias, sõites sinna viimati veel 1696. a. lõpul. Kaubitsemine pidi suunduma maateed kaudu läbi Venemaa Narva, mis pidi kujunema sellele kaubandusele üheks toetuspunktiks, kust siis kaubad mereteed kaudu pidi toodama Stokholmi. Fabriciuse missioonil oligi teatav edu. Armeenia kaupmehed külastasid paaril korral Stokholmi, lõpuks said nad kolmeks aastaks tollivabaduse ning selle järgi alandatud tolli õiguse Narvas, kuhu nende kaupade mahutamiseks riigi poolt eriline kivist hoone osteti. 1696. a. viibisid siin mõned armeenia kaupmehed oma kaupadega järjekordsel sõidul. Nende kui ka Narva kaupmeeste kaupade vedu toimetas sel korral, millest siin jutt, Lüübeki laevniku Hans Scharffenberg'i juhatusel seisev laev „St. Johannes“, mis 11. novembril 1696 jooksis Mahu ja Toolse ranna läheduses asuvas väikeses Uhtju saarestikus karile.

Siit alguse saanud sündmustiku kohta on olemas üksikasjalisi andmeid Rootsi Riigiarhiivis Stokholmis ja Riigi Keskarhiivis Tartus⁴⁾.

²⁾ C. Russwurm, Ueber das Strandrecht in den Ostseeprovinzen, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands X; Riga 1861, lk. 17—18.

³⁾ A. R. Cederberg, Heinrich Fick. Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B XVII); Tartu 1930, Beilage 1, lk. 5—6.

⁴⁾ Rootsi Riigiarhiiv (edaspidi tsiteeritud RRA), Komissioner, Livonica, vol. K. 63: 11. XI 1696 Virumaa rannikul hukkunud laeva röövimise ja põletamise uurimise komisjoni materjalid. Kõites on 1424 lk., seejuures on inkvisitsiooniprotokoll 538 lk. ja kohtu otsus umb. 140 lk. suur. — Riigi Kesk-

Mõningaid lisateateid leidub ka Tallinna ja Narva linnaarhiivides. Kuigi hukkamise juures aset leidnud röövimise fakt ei oma muu tolleaegse sündmustiku kõrval iseäranis olulist tähtsust, suudab ta siiski huvitavalt iseloomustada rahva olukorda sel ajal ja selgitada tüübilise näitena laeva hukkamisel toimetatud röövimisi; pealegi on tegelaskond käesoleval juhtumil väga suur ja haarab mitmeid rahvasükkikihte. Ruumilistel põhjustel on see episood „rannaõigusest“ järgnevas esitatud ainult lühidalt ja peajoontes.

1695. a. oli Eestis suur viljaikaldus, mis põhjustas kohutava näljahäda, mille tagajärjed ei kadunud niipea. Järgmise aasta sügis kujunes näljaaja raskemaks järguks. Juba näljaaja algul muutus talunikkude meeoleolu rahutuks, õiguslik olund ja kindlustunne maal olid 1696. a. iseäranis tugevasti vapustatud; need tegurid üheskoos viisid mõni aasta hiljemini pärisrahvastiku valitsusvõimuga ja mõisnikkega koguni suuremate dramaatiliste kokkupõrgeteni. Et õiguslik olund maal jättis tõesti palju soovida, tõendab kujukalt seegi asjaolu, et näiteks 1696. a. hukati Tallinnas umb. 100 isikut, kes olid ühel või teisel viisil eksinud seaduse vastu; neist ainult üks oli soomlane, teised kõik eestlased⁵⁾. Nälja tagajärjel algas eriti 1696. a. hilissügisel suur surevus. Et olukord ka Virumaa rannikul palju parem ei olnud kui sisemaal, seda võib näiteks tõendada üks teade veel 1697. a. suvest, kust selgub, et Kunda mõisa alalt on käinud suurel arvul talunikke Tallinnas palumas toetust vilja laenutamise näol kroonumagasinist⁶⁾. Kohalikule ja ümbruskonna nälgivale rahvastikule tuli lisaks veel oma kodukohtadest häda sunnil rohkearvuliselt lahkunud isikud, kellelt õigusliku korra silmaspidamist oli raske nõuda. Kõik see oli soodsaks pinnaks, et parajal juhusel katsuti võtta, kust sai, et aga kergendada oma olukorda. Nii siis „rannaõigusele“ lisandus sel korral veel tõsisem põhjus, mistõttu röövimisest osavõtnute arv kujunes haruldaselt suureks.

Eeltähendatud arhiivianimeil saaksime röövimisest järgmise käsitluse. Merehädalistest lahkus üks osa paadiga randa, kuna vesi laeva

arhiivis, Eestimaa rootsiaegses kindralkuberneri arhiivis (edaspidi tsiteeritud ERKA, ERKkA) asuvad lahtiste materjalide hulgas, mis praegu arhiivaar N. Treumuthi poolt korraldamisel, 1696. a. novembris Mahu ranna läheduses hukkunud laeva röövimise uurimist toimetava komisjoni materjalid a. 1697; ja nimelt advocatus fisci J. Chr. Droummeri süüdistuskirjad ja süüdistatud isikute vastulaused. Peale nende olulisemate materjalide leidub veel vähemtähtsaid andmeid.

⁵⁾ G. O. F. Westling, *Det religiösa och sedliga tilståndet i Estland 1561—1710*, — Kyrkl. Tidskrift 1897, lk. 373. — S. Schartau, *De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott II*, — Karolinska Förbundets Årsbok; Lund 1926, lk. 5.

⁶⁾ Kindralkuberner Axel Julius de la Gardie Kunda mõisa omanik major Joh. Müller'i lesele 7. VI 1697, — ERKA, ERKkA, Registratuur 1697, lk. 104 a—b.

mõnesse ruumi tungis, rikkudes kaupasad. Peagi saabus kaldalt paat rannaelanikega, kes esialgu pakkusid oma abi laadungi päästmisel. Hiljemini tuli kohalikke elanikke uuesti paatidega laeva juurde ja varsti puhkes röövimine, mida ei saanud takistada laevamehed ei laeval ega rannal. Laadung koostus mitmesugustest pärsia riidekaupadest, samuti Narva ja mõnele Tallinna kaupmehele kuuluvast kaubast, vaatidesse täidetud õllest, veinist ja muust vähemast, kusjuures ei puudunud ka hõberaistu. Röövijaist jõid paljud enese peagi purju ja ähvardasid laevamehi tappa, kui need tahtsid röövimist takistada. Teade laevaõnnetusest levis kulutulena kaugemalegi, ja lisaks rannikurahvale saabus kohale hulga kaupa ka sisemaa talunikke koos mitmete mõisavalitsejatega, Toolse, Kunda, Malla, Vasta, Aseri, Koogu, Kalvi, Ubja, Andja, Selja, Nurme, Kandle, Varangu, Karula, Päide, Vihula ja koguni Põlula, Rägavere, Palmse ja Purtse mehed olid välja tulnud, kogu Viru-Nigula ja Haljala kihelkonnad ning osa Rakvere ning Lüganuse kihelkondadest elasid selle sündmuse tähe all.

Talunist eestvedajatena röövimisel ja röövvara realiseerimisel teetsesid Toolse, Malla ja Kunda mehed Claesze Rein, Tora Mart, Heljo Hanno Poick Ero, Wannelasze Mick, Ero Moritz, Anna Simon, Väike-Letipää talunik Salmo Ero Jürgen, Karula talunist eriti Mennicko Mick ja Mennicko Mart, Kalvi talunikud Christa Nicolas ja Tehose Jürgen, Aseri talunik Loki Mart, edasi veel Pakosze Mick, Siwati Micko Mart, Mauno Jürgen j. t. Toolse kalurid ja talunikud, kes õnnetuspaigale oma asukoha tõttu pea kõige lähemal asusid, teetsesid iseäranis agarasti. Üksvahe oli ainult nende paate randunud laeva ümber umbes 20.

Halvem kogu asja juures on osa, mida näivad siin olevat etendanud eelmainitud mõisate omanikud ja rentnikud. Kuplda saanud õnnetusest, on paljud neist saatnud oma valitsejad koos meestega randa ja laevale või on isegi tõtanud õnnetuskohale lähemale. See julgustas talupoegi mitmevõrdselt. Seda asjaolu on ka hiljem ametlik süüdistaja Johan Christoph Droummer oma süüdistuskirjades korduvalt rõhutanud, pannes mõnikord suurema süü mõisnikele kui talupoegadele. Kahtlemata mõned mõisnikest vast püüdsidki takistada röövimist, kuid suurem osa oli saagil väljas.

Vihula rentnik Jurgen Knorring viibis isiklikult rannas, jagades oma talunikega röövitud vara ja võttes neilt vastu röövvara ka võla tasuks. Ühtlasi on ta oma saaki edasi müünud. Samuti toimis ka kaasrentnik Gustav Bernhardt Helffreich. Kaldal viibis veel Kalvi mõisa rentnik Otto Eckerman, kes armeenlase Maruta Paulsoni, pärsia kaupade suurema osa omaniku palvel püüdis küll oma talupoegi rahustada, kuid hiljem siiski röövitud asju vastu võttis. Kandle mõisa omanik Heinrich zur Mühlen, kes oma sõnade järgi tulnud

kaldale selleks, et kaupmehe Caspar Kniperi volitusel päästa mis võimalik, olevat saatnud oma talunikke laevale⁷⁾; kuigi zur Mühlen, nagu ta ise kõneleb, püüdnud heade sõnadega oma talupoegadelt röövitud vara kätte saada, kuna aga need, purjus, kirvedega varustatud, esinenud ähvardavalt, mistõttu ta ei olevat julgenud muid samme astuda. Lõpuks on ta siiski, hoolimata oma vastupidisest tõendusest, omandanud röövitud kaupu.

Uhtju saarel hukkuva laeva juures viibis ka Toolse valitseja Oloff Lunde, kes hiljem röövitud varast osa talunikele jättis, osa aga ühele vene rändkaupmehele edasi müüs. Karula mõisnik kapten Christoph von Rohr saatis oma talunikke koos valitseja Esping'iga laevale; Esping esinenud seal väga toorelt. Kaasa toonud ta muuseas 20 vaati õlut, kuna ta abikaasa koos kahe teise talunikunaisega toimetanud rannalt koju riidekaupa. 1 vaat õlut jäänud Espingile ülejäänud läksid Rohr'ile, kes pärsia kaupu ka Mennicko Mickult saanud. Palmse mõisa omanik major ja maanõunik parun Gustav Christian von der Pahlen'i abikaasa saatis Palmse Joaveski möldri ostma nii rannikult kui ka talunikkude käest röövitud kaupu, millise ülesande mölder täitiski. Kunda mõisa omanik major Johann Müller ostis talunikelt, kes olid laeva röövimas käinud, õlut ja viina, ühtlasi jagas ta Claesze Reinu ja teiste talunikega riidekraami, kusjuures tegelased olid ka mõisa valitseja, kubjas ja kilter. Maanõunik Tönnis Johan von Bellingshausen'i lesk saatis ühe oma teenija, talle raha andes, randa kaupa ostma, samuti saatis pealik Jacob Krock oma mehed laevale.

Röövitud kaupa ostsid või omandasid seda muul teel veel meeskohtunik Christoph Tiesenhausen, haagikohtunik Hans Ernst Maydel, kapten Herman Löwe, leitnant Retgert von Baggehuffud, leitnant Hans Hinrich Fock, inspektor Peter Gawelius oma abikaasaga, ooberst ja maanõunik Wrangel'i abikaasa pärijad Vastast, leitnant Raabe lesk Metta von Mohrenschild, Vasta valitseja Jurgen Wolter Fabrica, Rägavere valitseja Martin Norsch, valitsejad Andreas Törne, Andreas Winter ja Johann Witte, edasi Martin Clement j. t.

Röövimine kestis mõned päevad. Rannale toodud kaupadest võeti üks osa ja viidi ära ümberhulkuvate võõrastõ salkade poolt. Lõpuks pandi laeva vrakk põlema, kuid kaubitsemine rannikul jätkus veel edasi. Teated sellest ulatuvad peagi ka Rakverre, Narva ja Tallinna; viimasesse linna kaupmees Cornelius Mehren'ile teatas laevaõnnetusest 12. novembril 1696 Kandle mõisast Heinrich zur Mühlen. Viimase teate mõjul sõitsid Tallinnast õnnetuskohale kaupmehed vennaksed Thomas, Berend Johann ja Jürgen von Wehren'id ning Johan Gosbrock. Teel Kandle mõisa ostsid nad talunikelt kaupu

⁷⁾ ERKA, ERKkA, nimetatud komisjoni materjalid, zur Mühlendi kaitsekirjad komisjonile, prod. 8. XI ja 6. XII 1697.

veel paar nädalat peale laevaõnnetust. Märksa kiiremini olid õnnetuse koha läheduses rannal Rakvere kaupmehed vennad Repsdorff'id. Samuti on kaupa ostnud Rakverest Wolmar Graff, rätsepp Johan Foeninger, kangur Berthel Rāman jne.

Röövitud kaupa müüdi edasi ja see sattus niiviisi kiiresti kaugele õnnetuse paigast, isegi Liivimaale — Tartu ja mujale. Osa kaupa varjasid nii röövijad kui muul teel selle omandanud isikud. Armeenia kaupmehed käisid küll ringi mitmes mõisas, kuhu teadsid röövvara olevat saabunud, neile anti aga esialgu õige vähe välja. Ka Narva ja Tallinna kaupmehed saatsid oma volinikud välja, et päästa varandust sealt, kus see veel võimalik. Laeva volinik Johan Haecks on talitanud õige energiliselt, isegi esineb vähemaid kokkupõrkeid maanteil talunikkude salkadega, kes kord päästetasule, kord tavaõigusele põhjenedes ei soovi nii kergesti saadud varast lahkuda. Tähtsam asjaolu on, et voliniku tegevuse kaudu saadakse hulga andmeid röövijate ja varjajate kohta. Paljud annavad nüüd vabatahtlikult käest, mida olid muretsenud laeva varandusest. Läbiotsimistel talunikkude juures aitab otsijaid suurem jagu mõisnike ja rentnike, teised aga näivad seda ilmselt takistanud olevat. Näiteks, kui Karula omanik von Rohri paluti vangistada üht peategelast Mennicko Micku, ei tee seda Rohr ja Mick pääseb põgenema, millega Rohr on nähtavasti katsunud oma suhtumist röövise uurijaile ebaselgemaks muuta⁸⁾. Mennicko Mick tabatakse alles umbes aasta pärast.

Kindralkuberner Tallinnas saab laevaõnnetusest teate novembri keskel. Hiljem hoolitses sündmuse üksikasjalisema valgustamise eest armeenlane Maruta Paulson oma kaaslastega, esitades kahjude suuruse kohta arve ja nõudes selle tasumist mereseaduse põhjal. Näeme koguni, et armeenlased on püüdnud võita siingi. Nad ei soovi tasu maksmist röövvara omandajailt natuuras, vaid puhtas rahas, seejuures ei ole nad küllalt silmas pidanud, et osa kaupa sai rikutud vee läbi juba kohe laeva randumisel; nad soovivad, et neile kuuluva laadungi väärtus maksetaks kinni pea täies ulatuses.

Kuna kogu asi oli saanud juba suure ulatuse, pidi ka kindralkuberner Axel Julius de la Gardie selle lahendamiseks hiljem energilisemalt samme astuma. Esialgu aga ei avaldanud ta endale üldiselt omase initsiatiivivähesusega ka kõnealoleva laevaõnnetuse suhtes suuremat agarust. On siiski võimalik, et kindralkubeneri tähelepanu tol ajal oli pööratud Eestimaa üldisele, kestvalt halvenevale olundile, mis tegi talle arusaadavamaks peaaegu lootuse kaotanud rahva teotsemismotiive selle röövimise puhul. Siiski saadab ta sõdureid kohale ja teatab novembri lõpul mõisnikele ja rentnikele õnnetuspaiga

⁸⁾ ERKA, ERKka, nim. kom. materjalid, Droummeri libell, prod. 30. VI 1697 ja replica, prod. 10. VII 1697 von Rohri vastu; Droummeri süüdistuskiri Mennicko Micku vastu, prod. 29. XI 1697.

läheduskonnas, et kuna laeva volinikel ja sõdureil ei ole läinud korda varastatud kraami talunikelt kätte saada, tuleb mõisnikel hoolitseda, et talunikud seda välja annaksid. Talunikke ja mõisnikke, kes röövitud vara tagasi ei anna, ähvardatakse kohelda kui vargaid⁹⁾. 16. detsembril 1696 saadab ta hulga kirju Haljala ja Viru-Nigula mõisnikele ja rentnikele rea talunikest peasüüdlaste (meeste ja naiste) vangistamiseks ning valju valve all Tallinna lossi saatmiseks. Ülekuulamisele käsutatakse Tallinna 18. jaanuariks ka Karula von Rohr ja ta valitseja Esping, samuti Toolse valitseja Lunde¹⁰⁾. Kuna Koogu rentnik Friedrich Johan Schweder omal jõul ei saanud talunikude vangistamisega hakkama, kindralkuberner teeb korralduse, et talle abiks oleks seal ümbruskonnas asuv ohvitser koos ratsanikega. Ühtlasi nõuab ta juurdlusel saadud andmeil 4. veebruaril 1697, et Vihula rentnik Helffreich viibimata sõidaks Tallinna. Samuti pidid ilmuma tolliametnik Weyland ja inspektor Peter Gawelius. Viimane pidi ühtlasi vangistama ja laskma Tallinna tuua ka mõned valitsejad ja talunikud. Samal päeval käsutab ta ühe allohvitseri koos 4 sõduriga Põlula mõisa, et arestida valitseja Erich Voss ja tuua Tallinna ülekuulamiseks¹¹⁾.

Kindralkuberner teatas asjast loomulikult kuningalegi, kelle poole peagi ka armeenia kaupmehed pöörduvad. Edasi palus de la Gardie ka Liivimaa kindralkubeneri Dahlbergi, et see laseks järele kuulata linnades ja maal, kas seal ei leidu laevalt röövitud kaupu. Dahlberg ongi täitnud selle palve¹²⁾.

Teades, et kuningas kaubanduslike vahetõrgete arendamise huvides nõuab asja kiiret lahendamist, teotses de la Gardie lõpuks otsustavamalt. Juba jaanuari lõpul 1697 kavatses ta laeva volinikku Johann Haecks'i koos sõduritega saata kohale peidetud vara otsima ja Tallinna tooma, tegi aga lõpliku korralduse ses suhtes 5. veebruaril. Ta saatis vastava kaaskirjaga Toolse ümbrusse allohvitseri kuue sõduriga, kusjuures neil oli kaasas kolm vangistatud talunikku, kes pidid näitama lähemalt koha, kuhu laevalt röövitud hõbeasjad

⁹⁾ ERKA, ERKkA, Reg. 1696, lk. 199 a—b, kindralkub. mõisnikele 23. XI 1696.

¹⁰⁾ Tsit. köide, lk. 211 a—b, kindralkub. von Rohr'ile, maanõunik H. H. v. Tiesenhausen'i lesele, pealik Jacob Krock'ile, Koogu rentnik pealik Friedrich Johan Schweder'ile, O. Lunde'le, Purtse mõisa inspektor Magnus Black'ile, rentnik O. Ekerman'ile, major J. Müller'ile ja Päide mõisa valitsejale 16. XII 1696.

¹¹⁾ ERKA, ERKkA, Reg. 1697, lk. 12a, kindralkub. rentnik Fr. J. Schweder'ile 27. I 1697 ja lk. 14b, kindralkub. Helffreichile, P. Gaweliusele, Weylandile ja ühele allohvitserile 4. II 1697.

¹²⁾ Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde raamatukogu Riias, Liivimaa rootsiaegne kindralkub. arhiiv, Reg. 1697, II, lk. 16—17, Dahlberg de la Gardiele 25. I 1697.

maha olid maetud. Sõdurid pidid tooma röövitud vara Tallinna, ühtlasi vangistama veel mõned talunikud. Samal päeval avaldas kindralkuberner ka trükitud saksakeelse plakaadi, kus teatas, igapäev tulevat teateid, et paljud vastavale korraldusele vaatamata ei ole laevalt päritud vara veel ära andnud ja seetõttu iga päev peab sõdureid välja saatma läbiotsimiste toimetamiseks. Ta nõuab, et kõik, kel on kas ostu või muul teel saadud röövitud kaupu, peavad need välja andma, ja kui keegi teab teisel seesugust vara olevat, tuleb tal sellest teatada. Selle korralduse vastu eksijaid ähvardab kindralkuberner karistada surmaga. — Seda korraldust tuli õpetajail viivitamata laevahuku paiga ümberkaudseis kihelkondades kantslist teatavaks teha¹³⁾.

Esiialgu uuris laevaröövimise asja Tallinna lossikohus, kuid kohtuasjade üldise rohkuse tõttu, kuna pealegi paljud süüalused allusid osalt meeskohtu jurisdiktsioonile, otsustas kindralkuberner röövimise uurimiseks ja asja otsustamiseks asutada erilise komisjoni, mida ta ise nimetab *judicium mixtum*. 26. jaanuaril määrab ta selle segakohtu või komisjoni esimeheks ooberstleitnant ja maanõunik Herman von Fersen'i ja komisjoni tegevuse alguseks 27. jaanuari 1697. Segakohtu liikmeiks (assessoreiks) nimetab ta rittmeister ja meeskohunik Fabian von Tiesenhausen'i, kapten ja haagikohtunik Hans Ernst von Wulfframsdorff'i, assessorid Magnus Johan Eckeschild'i ja Wilhelm Heinrich Leutner'i¹⁴⁾. See otsus segakohtu asutamiseks oli kahtlemata kooskõlas kuninga sooviga, uurida laevahuku küsimust kiiresti ja õiglaselt. Juba 14. jaanuaril on kuningas teinud korralduse asja uurimiseks. 19. mail toonitab ka eestkoste-valitsus küsimuse põhjaliku uurimise ja kiire otsustamise vajadust. 29. mail kindralkuberner uuendab ja suurendab komisjoni koosseisu, mis vahepeal oli mõneks ajaks oma tegevuse katkestanud. Uuteks assessoreiks kutsub ta ooberst ja maanõunik Herman von Bellingshausen'i, rittmeister Johan Baggehufwud'i, assessorid Georg Heinrich Eccard'i ja Daniel Rudbeck'i ning raeliikmed Dirik Reimers'i ning Johan Hueck'i¹⁵⁾. Hiljem on komisjoni töölt ära jäänud peale assessor Eckeschild'i veel assessor Daniel Rudbeck, meeskohtunik F. v. Tiesenhausen ja rittmeister J. Baggehufwud, mõni neist nähtavasti komisjonis puhkenud tüli tõttu. Nende asemel võtab 1697. a. lõpul komisjoni tööst osa assessor Martin von Grotenhielm¹⁶⁾.

Selle komisjoni tegevus piirdus esialgu nähtavasti ülekuulamisega ja andmete kogumisega. Üldiselt aga tekitas komisjoni töö

¹³⁾ ERKA, ERKkA, Reg. 1697, lk. 13a, kindralkub. kaaskiri 27. I 1697 (mahatõmmatud) ja lk. 16a, kindralkub. kaaskiri 5. II 1697. — Sama arhiiv, Placata von 1690 bis 1699, nr. 59.

¹⁴⁾ ERKA, ERKkA, Reg. 1697, lk. 11a, kindralkub. mainitud isikuile 26. I 1697.

¹⁵⁾ Tsit. köide lk. 100b, kindralkub. mainitud isikuile 29. V 1697.

¹⁶⁾ Tsit. köide, lk. 210b, kindralkub. Grotenhielmile 2. XI 1697.

mitmesugust hindamist. Aja olude raskus võis siin kaasa mõjuda, nälgiva rahva süüdi mõistmisel tuli võib-olla rohkem kui harilikult arvestada üldisest olundist mõjustatud tegureid. Süüdlaste seas esinesid mitmed tuntud aadlisugude liikmed, mis võis otseselt või kaudselt avaldada mõju komisjoni liikmeile, kes pealegi sagedasti olid seotud oma isiklikkude asjade toimetamisega. Aja tüübilise nähtusena puhkevad komisjonis lisaks kõigele veel „rangi“ tülid, mida lahendada peab koguni eestkoste-valitsus oma kirjaga 27. augustist 1697, kuid mis hiljemgi sügisel end komisjonis tunda andsid. Et soodustada komisjonis töö õhkkonda, soovivad selle liikmed, et kindralkuberner komisjoni juhtimise enda kätte võtaks, mida tegemast see aga keeldub¹⁷⁾. Igatahes kõik need asjaolud tegid komisjoni töö väga pikaldaseks, see seisab mõnikord pikemat aega. Armeenlane Maruta Paulson pöördub eestkoste-valitsuse poole, paludes pärsia kaubandusele antud privileegide alusel, et kuningas tasumise küsimuse lahendamise enda kätte võtaks. Eestkoste-valitsus saadab korduvalt kindralkubernerile valjusisulisi kirju, nõudes komisjonilt kiiremat ja tagajärjekamat tööd (27. augustil, 2. ja 16. oktoobril). Iseloomuline ses suhtes on kiri 2. oktoobrist 1697¹⁸⁾.

Selles kirjas, tehes de la Gardiele ülesandeks asja võimalikult kiiremini otsustada, süüdistab eestkoste-valitsus nii komisjoni viljatut tegevust kui ka mõningaid röövist osavõtmises süüdistatud aadlikke, kes end teataval määral oma kõrge aadliseisuse kaudu kaitsta püüdvat; kirjas rõhutatakse, et mida kõrgemasse seisusse mõni isik kuulub, seda häbitavam ja lubamatum on tal röövkaubandusega tegeleda. Asjaolu, et mitmed eelmainitud isikuist vabandavad end tavaõigusega, jätvat varju kogu rahva peale välismaal. Et üldse seesuguste nähtuste vastu võidelda, ühtlasi selgitada niisuguse tavaõiguse põhjendamatumust ja ranga karistuse ähvardamisega hoiatavalt mõjustada rahvast, on kuningas nimel 6. detsembril 1697 üle riigi avaldatud plakaat, mis Eestimaal peale saksa keele ka eesti keeles trükiti ja eriti mere lähedastes kihelkondades kästi rahvale teatavaks teha. See plakaat näeb ette valjuid karistusi, enamasti surmaga, laevade õigelt teelt eksitajaile, hukkuvate laevade vara rööviijaile, ostjaile jne.¹⁹⁾

¹⁷⁾ Tsit. kõiide, lk. 235b, kindralkub. komisjoniliikmeile 30. XI 1697.

¹⁸⁾ C. R u s s w u r m, Nachtrag zu dem Aufsätze über das Strandrecht, Mittheilungen XI; Riga 1868, lk. 256—259.

¹⁹⁾ Eestikeelne plakaat on avaldatud: A. S a a r e s t e ja A. R. C e d e r b e r g, Valik Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739 (Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XVI); Tartu 1925—1931, lk. 265—269 (nr. 119). Eelmärkuses sellele tähendatakse, et eestikeelne eksemplar asub Õpetatud Eesti Seltsi kogus. Tegelikult on neid veel ERKA-s mitmes eksemplaris ja nähtavasti veel mõnes teiseski arhiivis. Saksakeelne tõlge rootsi keelest — vt. C. R u s s w u r m, Ueber das Strandrecht etc., Mittheilungen X, lk. 19—22.

Vaatamata aeglusele, millega komisjon uurimist toimetab, jõuab ta sellega 1697. a. jooksul peaaegu lõpule. Advocatus fisci Droummer esitab komisjonile oma libellid aadlike, mõisavalitsejate ja linnakodanikkude vastu juba suvel (sisse tulnud 30. juunil). Neile on süüdistatavad esitanud vastulaused. Enamuses toonitatakse, et röövkauba ost sündinud teadmatuses, et see on röövitud. Sagedasti tuuakse ette, et vana kombe järgi olevat õigus endale laevalt kaupa võtta, kui meeskond sellelt lahkunud, või jälle olevat õiguseks kujunenud päästetöö eest saada teatava osa. Droummer lükkab need väited põhjendatult tagasi, ühtlasi esitades süüdistatavate vastu nõudmised, et need peale muu karistuse ja kohtulõivude kandmise peavad tasuma omandatud vara neljakordses väärtuses. Nii näiteks esitab ta Rohri vastu nõudmise 1124 species riigitaalri 32 valge ulatuses; meeskohtunik Tiesenhausenil tuleks selle järgi maksta 2084 sp. riigit. 60 valget, haagikohtunik Maydelil 386 sp. riigit., leitnant Baggehufwudil 173 sp. riigit. 50 v., pealik Krockil 494 sp. riigit. 60 v., M. Clementil 1009 sp. riigit. 44 v., valitseja Fabrical 156 sp. riigit 6 v. jne.

Kuna asjaosaliste arv oli väga suur, siis tekkis raskusi nende kinnivõtmise ja ülalpidamisega. Rahutu aja tõttu sündis üldse rohkesti kuritegusid, asju ei saadud kiiresti otsustada ja vanglad olid kinnivõetuid täis. Näiteks teeb kindralkuberner 4. juunil 1697 korralduse Harju ja kõigile teistele meeskohtunikele, et need oma assessoritega kohe linna tuleksid kohtuasjade otsustamiseks, sest vanglas istuvat juba pikemat aega palju isikuid eeluurimisel, kannatades ja isegi surres seal²⁰). Kinnivõetute majapidamised ähvardasid hukkuda. Et seda kuidagi veel vältida, teeb de la Gardie käesolevas asjas juba 8. märtsil korralduse, et talunikud, kes vangistatud, kuid kelle süü nii suur ei ole, et see surmaga karistamist nõuaks, peale ülekuulamist lahti lastaks. Veel aasta lõpul teatab Droummer kindralkubernerile, et röövimise eest tuleks vastutusele võtta umbes 1000 talunikku. Niisugust hulka rahvast aga ei saavat siiski valjult karistada ega suuda ka vanglad neid mahutada. Seetõttu teebki de la Gardie 11. detsembril 1697 kuningale teatavaks, et lõplik käik asjale on antud ainult kuue talupoja — peasüüdlase suhtes, kes relvadega hukkunud laeva meeskonna vastu üles astunud ja kes arvatavasti surma mõistetakse. Teiste, rohkearvuliselt vangistatud talunikkudest osavõtjate kohta teeb ta ettepaneku, et need vabastatakse ja karistamisel piirdu-taks ainult juhtidega, et mitte ruineerida kõiki talunikke. Ühtlasi ta teatab, et osalised on suurel määral kroonumõisade talunikud, kes ikalduse tõttu on raskesti vaesunud, kuna maa aga näljahäda tõttu, on suurel määral tühjunud. Röövimisest osavõtnud valitsejailt, foogti-

²⁰) ERKA, ERKka, Reg. 1697, lk. 102b.

delt ja aadlikkude teenijailt soovitab ta võtta karistuse lunastamiseks rahatrahvi²¹⁾.

Kuningas nõustus nende ettepanekutega ja niiviisi pääsesid pea kõik talunikud kergelt. Samuti ei võinud nuriseda ka mõisnikud, rentnikud ja nende teenijad. 1698. a. mõistetakse aga surma 6 taluniku: Claesze Rein, Christa Nicolas, Siwati Micko Mart, Tehose Jürgen, Mennicko Mick ja Mauno Jürgen. Viimasele antakse siiski armu, ta saab vaid 20 paari vitsu. Claesze Reinul, Christa Nicolasel ja Siwati Micko Mardil pidi pead kirvega maha raiutama, kehad rattale asetatama ja sinna ka pead külge naelutatama, kuna Tehose Jürgen ja Mennicko Mick mõisteti surma poomise läbi. Karistus pidi täide saadetama Toolse rannikul. Vähemaid karistusi ja rahatrahve määrati veel 47-le isikule, enamasti kõigile neile, kellest eelpool kõneldud. Pahleni pärijad näiteks pidid varastatud kraami ostmise ja müümise eest maksma 1157 sp. riigit. 52 v.²²⁾.

Kuna trahve rahas sisse nõuda ei suudetud, siis teostati eksekutsioon liikuva ja liikumata varanduse arestimisega. Veel 28. juunil 1698 kindralkuberner teatab saksakeelses plakaadis, et seda varandust ei ole ikka veel puhtas rahas välja lunastatud, et rahuldada armeenlaste nõudmisi. Seetõttu annab de la Gardie 8 päevalise tähtaja, mille möödumisel realiseeritakse varandus avalikul müügil²³⁾. — Mis surmamõistetuisse puutub, siis saadeti otsus nende kohta täide 1699. aastal, ja mitte Toolse rannikul, vaid Tallinnas²⁴⁾.

Et laeva hukkimisel varanduse röövijad karistada said, siis võeti asjaomaste poolt juba unustusse vaibunud lood jälle päevalgele ning hakati ka teiste laevaröövide eest kahjutasu nõudma. Nii asutatakse 1698. a. lõpul komisjon Tallinna sadamas ühe hukkunud laeva röövimise uurimiseks²⁵⁾.

Eelnevas kirjeldatud laevahuku ja selle juures aset leidnud röövimise lugu valgustab kujukalt omaaegseid kombeid mitte üksi talurahva, vaid ka ülimuslike kihide, mõisaomanikkude, -rentnikkude ja -valitsejate, kroonumõisa foogtide ja teiste keskel, kusjuures mängus on ka Eestimaa aadlisugukondade mõned tuntumad nimed. Juba eestkoste-valitsus oma kirjaga 2. oktoobrist 1697 on õieti hinnanud nende tegevust. Et talunik, osalt raske häda sunnil, osalt teadmatusest talitades vana kombe alusel või lihtsalt saagile välja minnes, röövimisest ühel või teisel teel osa võttis, on kindlasti enam arusaadav, kui asjaolu, et tol ajal märksa kõrgemal kultuursel tasemel olla tahtvad

²¹⁾ RRA, Livonica, ERKkA, A. J. de la Gardie kontseptid kirjadest kuningale 1694—1699.

²²⁾ RRA, K 63, kohtuotsuste osa.

²³⁾ ERKA, ERKkA, Placata von 1690 bis 1699, nr. 81.

²⁴⁾ Sama arhiiv, verifikatsioon raamat 1699, vt. ka Schartau, op. cit., lk. 5.

²⁵⁾ ERKA, ERKkA, Placata v. 1690 b. 1699, nr. 84.

kihid kogu loo juures olid kaastegevad ja varjajad. Kuigi karistus mõningaid talunikke kõrgema määraga tabas ja neid seega ametlikult asja juhtideks tunnustas, mida nad olidki, siis ka asjaosalised teisest kihist annavad tõenduse oma madalast moraalsest tasemest ning üldse iseloomustavad maa ülimuskihi ühe osa selleaegset meelelaadi ja teotsemisesuundi.

O. Liiv.

Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul.

V.

Karli järgnevakts sammuks oli muidugi Liivimaa idaosade ja Latgallia vallutamine. Sõjalise olukorra ja üldiselt Liivimaal valitseva meeleolu tõttu polnud selleks raskusi. Väikearvuline Poola välivägi oli tõmbunud peale Lääne-Liivimaa keskosade losside üleminekut Koivajõe ja sellest lõuna poole — Riiale lähemale, nii et Lõuna-Liivimaa kesk- ja idaosad ning Latgallia olid ilma Poola väliväeta, kusjuures Poola võim siin baseerus nõrkadel endistel peapiiskopi-, ordu- ja aadlilossidel, mille arhitektuur polnud aja sõjatehnilistele nõuetele vastav ja kus pealegi garnisonid polnud küllaldased. Suureks abiks Rootsile oli muidugi ka nende alade aadlimeeste meeleolu. Tartu vallutamise järgi püüdis hertsog oma võimusse saada kõigepealt väikekindlusi selle piirkonnas. Nende okupeerimiseks vajati ainult väiksemaid väeosakesi. Nii vallutati Vastseliina ja Antsla. Eriti suureks ja tähtsaks abiks oli Karlile Kagu-Liivimaa okupeerimisel kohaliku aadli suhtumine ja üksikute aadlimeeste kaasabi. Karli energiliste pooldajatena esinevad siin Otto von Vietinghoff ja Fabian von Tiesenhausen. Eriti Tiesenhausenitel oli siin mängus suuri huve neile kuuluvate mõisade tõttu. Kõigepealt läks siin rootslaste kätte Adsel (Koivalinn). Sinna kogunenud aadli kirjast on näha, et Georg Schenking oli kaks korda kirjaga pöördunud Adseli pealiku Adam Schrapfferi ja sinna kogunenud aadli poole, nõudes kohaliku linnuse üleandmist hertsogile, mis nad ka olid valmis tegema, kuid tingimusega, et Schenking Schrapfferile ja teistele kirjasaatjale kindlustaks tagatise võimalikkude etteheidete vältimiseks tulevikus⁸³). Hertsog Karl olles sõjaretkel Lääne-Liivimaale kinnitas Antslas 21. jaan. Adseli kogunenud aadlile usuvabaduse, mõisade valdusõiguse⁸⁴). Muidugi pidi siis Adsel juba rootslaste käes olema. Selle linnuse üleminekul läks Rootsi teenistusse ka sealne pealik Adam Schrapffer, hertsog Magnuse diplomaatilises teenistuses olnud õpetaja Christoph Schrapfferi poeg.

⁸³) Aadlimehed Adselis Georg Schenkingile Tartu, dat. Adselis 12. I 1601, *Bienemann*, — *Mittheilungen* XVII, lk. 482—483.

⁸⁴) Karli resolutsioon, dat. Antslas 21. I 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 485—486.

Pärast Vastseliina, Kirumpää ja Koivalinna kapituleerumist kavatses Karl edasi arendada oma saavutisi Kagu-Liivimaal. Esijoones pöördus ta Marienburi kogunenud aadlimeeste poole kirjaliku nõudmisega alistuda tema kaitsele, kusjuures kavatsuste täidesaatjaiks saadeti Schrapffer ja Otto Vietinghoff⁸⁵). Marienburi koondunud aadel ja maa-asurid avaldasid oma nõusoleku 27. jaan.⁸⁶). Meil pole lähemaid andmeid Marienburi garnisoni kohta, kui suur see oli ja kellest see koostus. Loss ise oli, nagu seda lubavad oletada Conrad Bussau andmed, kes oli olnud hertsog Karli teenistuses. Poolalt vallutatud kindluse revideerijana, halvast seisukorras⁸⁷). Karli poole üleläänud Otto Vietinghoff ja Fabian Tiesenhausen teotsesid selle järgi Karli agentidena Liivimaa kaguosas. 9. veebruaril soovisid nad hertsogilt Sesswegeni jaoks samu tingimusi kui Marienburi aadlile, samuti ka Bersonile ja Latgallia linnustele Ludsenile, Rosittenile⁸⁸). Karl lubaski Sesswegeni aadlile kaitset ja muus asjus nende saadikuga läbi rääkida⁸⁹). Kuid juba sama päevaga on dateeritud Fabian v. Tiesenhauseni kiri Tirseni alistumisest. Ta oli 10. veebr. õhtul umbes 20 ratsaväelasega saabunud kindlustatud Tirseni mõisa juurde, nõudes selle kapituleerumist. 20-ne meheline garnison olevatki alistunud. Tiesenhausen lubab nüüd astuda vastavaid samme ka Sesswegeni ja Bersoni suhtes, paludes selleks, et enam usaldust äratada, volitust hertsogilt. Tema arvates ei tarvitsevat Karl Bersoni ja Sesswegeni pärast sinna saata väge, kuid küll Rosittenile ja Ludsenile soovivat hertsogilt abiväge ja kaitset, sest neil olevat pahad naabrid. Tema enese ja Otto Vietinghoffi vähestest meestest aga ei jatkuvat selleks. Samas kirjas palub ta põhjenedes asjaolule, et Tirseni olevat tema, tema venna ja selle poja Caspari pärusmõis, määrata tema selle valitsejaks, kuni pärijad lahendavad oma kohustused hertsogi vastu⁹⁰).

Mõni päev hiljemini teatas Fabian v. Tiesenhausen, et ta ühes leitnant Wilhelm v. Hövelniga saabunud Sesswegenisse, pidades aad-

⁸⁵) Karli kiri aadlile Marienburis, dat. Antslas 21. I 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen XVII*, lk. 486—487. *Bienemannil* (*Mittheilungen XVII*, lk. 488) on ära trükitud ka vandevormel Marienburi aadlile, mis muidugi Schrapfferile ja Vietinghoffile kaasa anti.

⁸⁶) Marienburi aadel ja maa-asurid hertsog Karlile Marienburist 27. I 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen XVII*, lk. 490—492.

⁸⁷) *Mittheilungen IV*, lk. 66. Samuti halvast seisundis olnud ka Sesswegen ja Kirumpää.

⁸⁸) Otto von Vietinghoff ja Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile Marienburist 9. II 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen XVII*, lk. 495.

⁸⁹) Hertsog Karl Sesswegeni aadlile Võnnust 12. II 1601, — *Mittheilungen XVII*, lk. 495—496.

⁹⁰) Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile Tirsenist 12. II 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen XVII*, lk. 496—497.

liga läbirääkimisi lossi kapituleerumise üle⁹¹⁾. Ka Sesswegeni aadli-privileegid kinnitas Karl 19. veebr.⁹²⁾.

Eriti silmapaistev on nende lossidega läbirääkimiste pidamisel just Fabian Tiesenhauseni agarus, mis ka täiesti arusaadav. Kuulusid ju Tiesenhausenitele üldse Ida-Liivimaal suured alad. Fabian Tiesenhauseni enese valduste hulgas leidus Tirseni kihelkonnas Adlehni mõis. Ida ja Kesk-Liivimaal asetsesid ka rikkamate ja silmapaisvamate Liivimaa aadlimeeste Johann ja Fromhold Tiesenhauseni mõisad Bersonis ja Sesswegenis, kes kõik oma mõisad kaotasid, kui Poola võim tagasi tuli⁹³⁾.

Peagi langes hertsogi võimusesse ka Latgallia. Otto v. Vietinghoff ja Fabian v. Tiesenhausen teatasid Karlile 1. märtsil Rosittenist, et kohalik aadel olevat meeleldi alistunud Rootsile⁹⁴⁾. Kirja autorid kujutavad seejuures õige vägivaldsena Poola staarosti Matthias Karkoffski käitumist talupoegade suhtes, mis leiab kinnitust ka teistes allikates⁹⁵⁾.

VI.

Jälgigem nüüd Karli oma retke peale Tartu vallutamist Lääne-Liivimaal, milleks ta kasutas juba maal käepärast olevaid vägesid⁹⁶⁾. Marssimine oli sügava lume tõttu raske, päeva jooksul suudeti edasi minna kõige enam 2 penikoormat⁹⁷⁾. Sõjaretk suundus kõige pealt Lääne-Liivimaa Koivajõe liini kindluste Volmari ja Võnnu, kõigepealt esimese vastu. Saabunud Volmari alla, nõudis hertsog trompeediga lossi ja linna kapituleerumist. Kui seda ei tehtud ja samal ajal saabus teateid, et vaenlane püüab Võnnust Volmarile appi tulla, kantsitud rootslased lume ja heinamärssidega (höllass), asetades ümberringi teravaid teibaid, ja töid oma rasked kahurid linna alla

⁹¹⁾ Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile Sesswegenist 14. II 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 498.

⁹²⁾ Karli kiri Sesswegeni aadlile Tartust 19. II 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 499—500.

⁹³⁾ Vt. lähemalt Stryk II, lk. 277, 328, 412—413; Fr. *Bienemann*, *Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII Jahrhunderts*, SB Riga 1894, lk. 93—96.

⁹⁴⁾ Otto v. Vietinghoffi ja Fabian v. Tiesenhauseni kiri hertsog Karlile, Rosittenist 1. III 1601, — *Mittheilungen* XVII, lk. 501.

⁹⁵⁾ Vt. A. *Bergengrün*, *Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit von 1599—1602*, — *Mittheilungen* XVII, lk. 111—112, 125—126; vrd. ka *Hiärn*, lk. 384.

⁹⁶⁾ Gustaf *Tranér*, *Konung Karl IX-s fälttåg i Livland år 1601*. Stockholm 1872, lk. 6. Selle allika järgi pidi Liivimaale lisamehi tulema Viiburist üle jää Narva. Võnnu operatsioonist osa võtnud väeosad olid tulnud Antslasse ja Sangasse, kus hertsog käskinud neid oodata peavägede edasimarssimist Tartust. (*Gyllenhjelm*, lk. 334.)

⁹⁷⁾ *Tranér*, lk. 6. *Gyllenhjelmi* järgi (lk. 334) olevat Valgas haigestunud feldmarssal Otto Üxküll, surres enne Volmari alla saabumist.

müüri laskmiseks, pidades ühtlasi tugevat valvet vaenlase võimaliku ilmumise puhuks⁹⁸). Karl oli pöördunud 29. jaanuaril teist korda linna poole, nõudes kapituleerumist ja lisades juurde ähvarduse, et vastasel korral keegi ei saavat armu⁹⁹). Gyllenhjelmi andmete järgi kapituleeruski — loss ja linn —, pärast seda kui kahurid olid hakanud laskma müüris lävi ja Võnnust oodatud abi jäi saabumata¹⁰⁰). Nyenstädti järgi olevat nüüd poolakad Võnnus, kuuldes, et Volmari langenud, linnast lahkunud, täites oma vankrid kodanikude viljaga ja koheldes seejuures neid halvasti¹⁰¹).

Nähtavasti olid poolakad Võnnus jõudnud veendele, et linna ja lossi vastupanu suuremaarvulisele Rootsi väele on asjatu. Gyllenhjelm, kes retkel ise kaasas oli, jutustab Rootsi väe lähenemisest Võnnule järgmiselt. Tema olevat kaasa võtnud enesega mõned liivimaalased ja mõnevõrra Rootsi ratsaväge, et jõuda selgusele, kas Võnnus on vaenlasi, kes kavatsevad vastu panna. Saabunud Võnnu lähedale, peatus ta, saates umbes 20 ratsaväelast trompettriga linna alla. Müüril polevat kedagi olnud, vaid ainult mõned kodanikud väravate peal ja lossis veel mõned sõjaväelased allstaarostiga. Nemad öelnud, et nad ei võivat enne avada väravaid, kui pole teada, kellele seda teha. Seejärgi ratsutanud Gyllenhjelm ise väravate juurde ja küsinud, kas nad avavad hertsog Karlile väravad ja lasevad tema sisse. Saades teada, kes küsija on, vastanud väravaid olejad, et nad laseks tema küll otsekohe sisse, kuid väravad olevat kinni löödud (förtimrade). Gyllenhjelm jättis nüüd mõned oma saatjaskonnast väravate juurde ootama nende avamist, kuna ta ise läks hertsogi juurde, kes tegi korralduse, et mõned kompaniid majutataks linna, ühes nendega ka hertsogi ihukaart ja õukond, kusjuures neile valjult keelati tarvitamast vägivalda kodanikkude kallal. Teised sõjaväelased majutati Võnnu ümbruskonda¹⁰²). Volmari ja Võnnu kapituleerumine toimus veebruarikuu esimestel päevadel¹⁰³). Peale Võnnu okupeerimist viibis hertsog mõned päevad seal, tehes korraldusi Ronneburi piiramiseks. Ronneburi loss oli võrdlemisi heas kaitsekorras, olles piiratud kõrgete tornide ja müüriaga. Ronneburi kaitstes Leedu aadlimees, asepealik

⁹⁸) Gyllenhjelm, lk. 334—335.

⁹⁹) Hertsog Karli kiri Volmarisse, dat. välilaagrisk Volmari juures 29. I 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 492.

¹⁰⁰) Gyllenhjelm, lk. 335.

¹⁰¹) Nyenstädt, lk. 106—107. Autor teab ka, et Farensbach olevat Võnnust juba vähe varem lahkunud 50 ratsaväelase ja mõne maa-asuriga Nitau piirkonda.

¹⁰²) Gyllenhjelm, lk. 335—336.

¹⁰³) Tranér, lk. 7, tsitaat 2. Kroonik Bodecker mainib (lk. 3) Volmari vallutamise päevana 3. veebruarit ja Võnnu omana 2. veebruarit. See järjekord ei või olla tõenäoline. Igatahes oli Karl ise veel 3. veebr. Volmaris, kust on sel päeval dateeritud tema kiri Marienburi aadlile (vt. Mittheilungen XVII, lk. 493), Võnnu võis alles selle järgi kapituleeruda, nagu sellele osutab ka Gyllenhjelmi relatsioon.

Matthias Wiossolovsky, toetudes garnisoniväele, mis koostus lossi põgenenud saksa aadlimeestest. Need aga jätsid komandandi häтта, võttes temalt võtmed, andsid need Karli pooldajale üle. Sakslased vandusid nüüd Karlile truudust, komandant ise viidi vangina esialgu Pärnu ja sealt Rootsi¹⁰⁴).

Peale selle vallutati veel mõned väiksemad lossid Võnnu ümbruskonnas. Mõnevõrra tõsisemat vastupanu oodati Pebalgilt, kuhu oma väeosaga Võnnust oli lahkunud Matthias Dembinsky. Kõneldi, et tema kavatses sinna koguda rohkemal arvul mehi ümbruskonnast. Hertsog saatis sinna Gyllenhjelmiga tugeva ratsaväe salga Soome jalaväelastega, kavatsedes Dembinskyt üllatada, kinni võtta ja ühes sellega ka vallutada Pebalgi lossi. Kaasa saadeti vana kogenud sõjamehena ka Karl Horn, et vajaduse korral noorematele anda näpunäiteid. Dembinsky, kuuldes rootslaste lähenemisest, polevat mõelnud vastupanule, olgugi et loss olnud võrdlemisi heas kaitses seisundis, ümbritsetud kõrgest müürist, vallist ja kraavist. Talve tõttu aga oli kraav kinni külmunud, vallid polnud küllalt kõrged ja paksud ja olid ilma rinnatiseta. Ootamata rootslaste saabumist lahkus Dembinsky Pebalgist päev varem¹⁰⁵). Sügava lume tõttu ei jõudnud ta kaugele. Gyllenhjelm saatis Horni nõusolekul 200 ratsaväelast ühes mõne hea Liivimaa ratsaväelasega teda taga ajama. Need võtsidki Dembinsky veel samal öösel kinni, tuues tema tagasi. Vallutati ka Pebalg¹⁰⁶). Fabricius süüdistab Dembinsky vangilangemises liivimaalasi ja nimelt Georg Nötkeni¹⁰⁷). Vahva ja kogenud Dembinsky vangilangemine oli poolakatele mõnevõrra valusaks löögiks. Dembinsky oli pikaajalise sõjategevuse ajal osutanud võrdlemisi suuri ja tunnustamisväärseid teeneid.

Vangistatud Dembinsky saadeti ühes Horniga hertsogi juurde Võndu, Gyllenhjelm ise ja Peter Stolpe jäid Pebalgi kuni uute käskude saamiseni. Peale Horni saabumist Võndu teinud hertsog Karl ühes Horniga korralduse, et vägi puhkaks oma laagrites 14 päeva jooksul,

¹⁰⁴) Gyllenhjelm, lk. 336; Fabricius, lk. 491; Tranéri järgi (lk. 7) oli Ronneburi võitjaks admiral Joachim Scheel. Ronneburi kuulus tugevamate Liivimaa losside hulka (Vt. Stanislaus Herbst, Kompanja letnia 1601, — Przegiad Historyczno-Wojskowy, IV, 2, lk. 228).

¹⁰⁵) Gyllenhjelm, lk. 336.

¹⁰⁶) Gyllenhjelm, lk. 336 Nyenstädti järgi (lk. 107) lahkunud Dembinsky Pebalgist 70—80 ratsaväelasega.

¹⁰⁷) Fabricius, lk. 491. Nimelt olevat Dembinsky, kuuldes rootslaste lähenemisest, saatnud luurele Georg Nötkeni. Nötken, kes Karksi vallutamisel oli rootslaste poolt vabaks lastud sihiga Dembinsky sõbrana teda ära anda, olevat piiranud nüüd lossis Dembinsky ümber, ilma et viimane seda aimanud oleks. Dembinsky pole enam põgenema pääsenud. Nähtavasti on õigem versioon, et Dembinsky siiski juba ise Pebalgist lahkus. Võimalik, et meil on siin tegu sama Georg Nötkeniga, kellele kuulus mõisaid Serbeni kihelkonnas (vt. Stryck, II, lk. 323). Igatahes tulid siin Georg Nötkeni mõisad tagastamisele (vt. Index, SB Riga 1894, lk. 96).

kuni hertsog saabub Tartust, kuhu ta oli läinud, et kokku saada abikaasaga, kes sinna tulnud Paidest¹⁰⁸). Poolakad olid Liivimaalt lahkunud, Farenbach ise oli Riiga läinud¹⁰⁹). 18. veebr. 1601 teatas Vönnust Niclas Ficke Karlile, et Sunzel, Kremon ja Rodenpois olevat vabatahtlikult alistunud hertsogile. Ta lootvat ka, et Heinrich Lieven juba Siguldagi on vallutanud. Kui langeb ka Toreida, siis olevat edaspidiseks takistuseks veel ainult Riia¹¹⁰).

Lossid maa keskosas olid nähtavasti varem alistunud. Juba 8. jaan., enne kui Karli retk Volmari ja Vönnu vastu oli alanud, teatas Bertram Tepell Karlile Wohlfahrtist, et aadel Ronneburis ja Smiltenis olevat valmis Karli poole üle minema, sest et poolakad neid väga koormavat¹¹¹). Nagu nägime, võeti Ronneburi peale Vönnu langemist ja umbes samal ajal läks ehk rootslaste kätte ka Smilten.

Nüüd oli siis Karlile alistunud ka Lõuna- ja Edela-Liivimaa peale Riia ja Kokenhuseni. Ka siin oli aadel, vähemalt selle enamik, vabatahtlikult Karli poole üle läinud. Lõuna-Liivimaa keskosades, Smilteni ja Rodenpoisi piirkonnas oodati juba aasta vahetusel igatsusega Rootsi vägede ilmumist. On põhjust arvata, et ka mujal Liivimaa lõuna- ja edela-osades valitses üldiselt samasugune meeleolu: meeleldi oli näit. valmis üle minema Raupa, Sunzeli, Kremoni ja Rodenpoisi ala aadel. Gyllenhjelm peatub eraldi just Erla valdaja Detlev Tiesenhuseni Rootsi poole ületulekul. Tema andmetel läinud Pebalgist Horni ja Gyllenhjelmi nõusolekul Erlasse Adam Schrapffer, et saada vana ja õpetatud meest Karli poole. Sel Tiesenhusenil olevat nagu Schrapfferilgi olnud suur mõju ümbruskonna aadlile. Säärasel viisil olevat üle tulnud ka Johann Tiesenhausen, mees, kes olnud tuntud hea kõneanni ja ladina keele tundmisega. Need mõlemad, Detlev kui ka Johann Tiesenhausen, mõjunud selleks kaasa, et aadel Riia ja Kokenhuseni vahel enamikult üle läinud Karli poole, kusjuures need aadlimehed, kellel olnud losse, võtnud vastu Rootsi garnisonid¹¹²).

Gyllenhjelmi andmed jätavad mulje, nagu oleks Detlev ja Johann

¹⁰⁸) Gyllenhjelm, lk. 336—337.

¹⁰⁹) Hiärn, lk. 384.

¹¹⁰) Niclas Ficke kiri hertsog Karlile Vönnust 18. II 1601, — *Biene-mann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 498. Karl kinnitaski Erla lossi piirkonna aadlile privileegid Tartus 19. II 1601. *Mittheilungen* XVII, lk. 498—499). *Nyenstädt* mainib (lk. 107), et igasuguse vastupanuta olevat võetud Smilten, Erla, Kreutzburi, Ronneburi, Jürgensburi, Nitau, Lemburi, Rodenpoiss ja Sunzel. Samuti vastupanuta olevat alistunud Kremon ja Sigulda, kuna aga Toreida olevat võetud tormijooksuga, enamik garnisonist olevat surmatud. Ka olevat Neuhaus pannud vastu, kuid peale tulistamist kapituleerunud.

¹¹¹) Bertram Tepell hertsog Karlile Wohlfahrtist 8. I 1601, — *Mittheilungen* XVII, lk. 481.

¹¹²) Gyllenhjelm, lk. 337.

Tiesenhausen astunud lõpliku sammu alles Schrapfferi mõjul. Vististi ei saa aga siiski Tiesenhausenite teguviisi praegusel korral seletada ainult Schrapfferi mõjuga. On tõenäoline, et vähemalt Johann Tiesenhausen juba varem kaldus Karli poole. Arvatavasti viivitas ta lõpliku sammu astumisega seni kuni maa-ala, kus asetsesid tema mõisad, polnud rootslaste poolt veel okupeeritud ja seni kui läheduses olevatest lossidest, mis veel poolakate käes, oleks võidud välja saata karistussalkasid tema mõisade rüüstamiseks. Mõne Koivajõeest põhjapool asetseva mõisa saatus eelmisel aastal võis temale olla hoiatuseks. Teissugusem oli olnud Liivimaa idaosa aadli seisukoha võtmine just seetõttu, et seal puudusid läheduses Poola väli- ja tugevamad garnisoniväed lossides. Nähtavasti just seega on seletatav see asjaolu, et siin Fabian Tiesenhausen juba peale Tartu vallutamist Rootsi vägede poolt võis vabalt ja takistamatult esineda Karli poolehoidjana ja agendina Ida-Liivimaa ja Latgallia losside okupeerimisel.

VII.

Eelpool esitatust nägime, et Karli kiirete kordaminekute põhjuseks oli osalt tugevamate Poola välivägede puudumine ja Liivimaa aadli üldine poolehoid Rootstile. Poola väikesearvuline välivägi oli sunnitud tõmbuma Karli vägede ilmumisel Liivimaal Koivajõe liinile, peatudes ajutiselt osaliselt Volmari-Võnnu kindluste piirkonnas, taganedes lõppeks Riiale lähemale. Kuid üsna tugevasti aitas kaasa Karli kordaminekutele Liivimaa aadli Karli poole kaldumine ja üleminek.

Seisukohta Karli suhtes tuli võtta peale Pärnu vallutamist Salatsest lõunapool asetsevate kihelkondade aadli. Siin oli olnud üldine poolehoid Karlile ilmne, mis muidugi ei võinud jääda kahe silma vahele Poola siinsetele võimukandjatele, kelledest esirinnas tuleks mainida Võnnu piiskopp Schenkingi ja Poola vägede ülemjuhatajat Liivimaal Farensbachi. Püüti mõjustada Võndu maapäevaks kokkukutsutud aadlit, et ta ei läheks Karli poole üle ja täidaks oma kohust ratsateenistuse näol. Ei puudunud ähvardusedki ja vahetevahel karistusekspeditsioonidki. See ei võinud aga mõjustada üha kasvavat poolehoidu Karlile. Poolakaid pidi see muidugi täitma kibedustundega. Tekkisid kahtlustamised, vihavaen ja kättemaksuiha¹¹⁸⁾. Suuresti mõjus kaasa muidugi näit. säärane ilmne poolehoid Karlile, nagu see esines Ronneburi kaitsmisel 1601. a., kus lossis viibivad aadlimehed kiskusid lossipealikult võtmed, andes need rootslastele üle. Nii läheb Karli

¹¹⁸⁾ Sõjaõnne muutudes Poola kasuks näib kõigepealt kannatanud olevat just Lemsalu piirkonna aadel. Juba 1. XII 1601. a. doneeris Poola kuningas Sigismund III Lemsalu piirkonnast rootslaste poole üleläänud aadlimeeste mõisad ja sääraсте Lemsalu kodanikkude majad ja maatükid Jürgen Farensbachile pärusvalduseks (K. H. v. Busse, Königlich polnische Verleihung eingezogener Güter vom J. 1601, — Mittheilungen VI, lk. 311—315).

kätte ilma vaevata võrdlemisi tugev loss, mis, nagu näha 1601. a. hilisematest sõjasündmustest, suudab edukalt pikema aja jooksul poolakatele vastu panna. Ka pidi kahtlemata enesele pöörama tähelepanu Tartu kiire kapituleerumine peale ainult paaripäevast piiramist. Ometi pidi Poola sõjavägi hiljem Tartut tagasi võttes pikema aja jooksul seda piirama. See kasvatas tugevasti pahameelt ja õhutas kättemaksukirgesid, mis nii kui nii juba varem olid olemas. Poolakate ja sakslaste vastuolu näib arendanud olnud ka poolakate vägivaldsus, eriti üksikute isikute poolt. Eriti erutavalt sakslastesse ehk koguni ka muisse maaelanikesse võis mõjuda üksikute Poola väeosade ja ohvitseride vägivaldne käitumine. Et siin lubatust üle astuti, on näha tolleaegsest allikmaterjalist. Kujukaid näiteid toob sellest säärane poola- ja katolikumeelne ja saksavaenuline allikas, nagu Fabriciuse kroonika. Fabriciuse andmed on seda usaldustäratavamad, et ta oli nähtavasti lähemalt tuttav poolakate vägivallaaktidega Lõuna-Liivimaal. Fabriciuse järgi mõtelnud poolakad välja uusi piinamisviise, et välja pressida talupoegadelt raha ja vara, keetes neid keevavee padades, talitades nendega seejuures nagu tapetavate sigadega, keda puhastatakse harjastest jne. Kui talupojad piinamise abil täiesti paljaks röövitud, on neid lõppeks veel surmatud. Nähtavasti on Fabriciusel õigus, kui ta mainib neis hirmutegudes süüdlastena esijoones just kasakaid ja tatarlasi. Fabricius leiab täiesti põhjendatult, et need hirmuteod ärritanud vihale aadli ja talupojad. Polevat siis imestada, et need, kes juba algusest peale kaldunud üleminekuks vastaspoolele, nüüd Karli poole üle läinud. Karl olevat hoopis teisiti käitunud Liivimaa talupoegadega, et neid võita enda poole. Ta keelanud oma vägedele talupoegadelt toiduainete väljapressimise ja nende töödese vahelesegamise. Keelust üleastujaid karistatud väga rängasti. Ka olevat Poola sõdurid sageli tunginud aadlimeeste mõisadesse, häbitades nende naise ja tütreid, mis mõjustanud aadlimeeste ülemineku Karli poole ¹¹⁴⁾.

Analoogilisi andmeid Poola vägede vägivallategudest leiame üsna ohtrasti ka teistest kaasaegsetest allikatest, kust neid ilmselt on kasutanud hilisemate allikate koostajad ¹¹⁵⁾.

Nagu võib arvata, koostus Liivimaal Poola väli- kui ka garnisonivägi võrdlemisi heterogeensetest elementidest tolleaegsetelt laiadelt

¹¹⁴⁾ Fabricius, lk. 490. Ka teab sama autor (lk. 489), et Võnnu piiskopp Otto Schenking, keda Karl tahtnud vangistada, olnud sunnitud end peitma, kusjuures tal tulnud enam kannatada oma sõdurite kui vaenlaste poolt, esimesed röövitud temalt üle Koivajõe põgenemisel kaelaketi ristiga ja veel muid asju.

¹¹⁵⁾ Kaasaegsetest allikatest esijoones võiks mainida balti uurija Bergen-grüni poolt avaldatud relatsiooni (Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit 1599—1602, — Mittheilungen XVII, lk. 120—121), mis üldiselt saksameelne, kuid mille andmed Poola sõjavägede vägivaldsest talitamisest oluliselt kooskõlas Fabriciuse omadega.

Poola riigi aladelt, muuseas Ukraina kasakatest, tatarlastest, kes siia kaasa tõid barbaarset, Ida-Euroopas tarvitusel olevaid võitlusviise, mis esijoones olid välja arenenud Lõuna-Venemaal, kus sajan-deid kestev vastastikune alade rüüstamine ja elanikkonnaga vägi-valdne ümberkäimine oli oluliselt seotud tatarlaste sõdimisviisiga, kes sel teel püüdsid terroriseerida vastaste ala. Toore talituse tõttu jul-musid muidugi ka sõdivad pooled. Tatarlastega võideldes olid oman-danud nende võitlusviisid ka kasakad.

Kasakate ja tatarlaste julmus tõukas aga ikka enam ja enam Liivimaa aadlit ja lõppeks ka talupoegkonda Poolast ära, kasvatades igatsust teise võimu järgi. Karl, kes Liivimaa vallutamisel kasutas ära poolavaenulist meeoleu, pidi selle meeoleu säilitamiseks valvama selle järgi, et tema väeosad ei lubaks sääraseid vägivaldsusi. Nii oli see just otsekohe tema huvides, et nõuda Rootsi vägedelt elanik-konnaga ümberkäimises ettevaatlikkust, et seega rajada pinda Rootsi võimule Liivimaal, mis esialgu andis nii töotavaid tagajärgi. Kuid pea algas Poola vastulöökk. Liivimaa rindele toodi suuremad väliväed ja sõjaõnn pöördus Karlist juba sama aasta suvel, veel enam aga sügisel. Asjaolud kujunesid lõplikult Rootsi kasuks alles Gustav II Adolphi ajal. Liivimaa aadli Rootsi poole üleminekul ei puudunud ka saatuslikke tagajärgi. Kui Poola väed veel sama aasta sügisel võidukalt Lõuna-Liivimaal edasi tungisid, oli Karli poole üeläinud aadel sunnitud osalt siirduma Venesse, osalt aga hiljem peavarju otsima Soomest ja Rootsist. Kõigepealt näib kannatanud olevat Võnnu piirkonna aadel, kuid ka teistes piirkondades võõrandati mõisaid¹¹⁶). Kui Rootsi-Poola vahelduv sõjaõnn hiljem Gustav II Adolphi ajal kaldus Rootsile, kaotasid oma mõisad jälle Poolale truuks jäänud või Poola poole uuesti üeläinud Karli pooldajad. Sel perioodil kaotasid paljud Liivimaa aadlimehed oma mõisad. Eriti kannatasid mõned tähtsad aadlisuguvõsad, nagu Tiesenhausenid, kes seega ka lõplikult kaotasid oma mõjuvõimu, mis neil olnud ordu ja üsna ohtral määral veel Poola ajal. Seega kadus lõplikult üksikute tähtsamate aadlimeeste perekondade osa Liivimaa ajaloos ja hiljem kerkisid päevakorrale uued nimed. Järelikult on sel perioodil Liivimaa aadli ajaloos eriti suur ja mõõduandev tähtsus, ja väärrib juba sellelt seisukohalt see ajajärk erilist tähelepanu.

(Lõpp.)

H. Sepp.

¹¹⁶) Schicksale livländischer Auswanderer im Jahre 1601, — Mittheilungen IV, lk. 57—87; K. H. v. Busse, Königlich polnische Verleihung eingezogener Güter vom J. 1601, — Mittheilungen VI, lk. 311—315; Dr. Friedrich B i e n e m a n n jun., Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII Jahrhunderts, — SB. Riga 1894, lk. 86—103. Peale selle leidub andmeid veel mõnedes teistes allikates.

„Olewiku“ asutamine.

Kui Ado Grenzstein 1881. a. alul asus „Eesti Postimehe“ toimetajaks, polnud ta, ealt pisut üle 30-ne aasta, eesti avalikus elus sugugi tundmatu suurus. Ta oli saanud oma aja kohta hea hariduse, alul Valga kooliõpetajate-seminaris J. Zimse juhatusel ja hiljemini Viini pedagoogiumis. Kuid ta vaimuanded ei rahuldunud kitsama kutseala kohustusliku tööga. Juba varakult oli ta tõmbunud eesti rahvuslikku liikumisse, tundes erilisemat huvi vanavara korjamise ja eesti keele arendamise vastu¹⁾. Asudes ajalehe toimetajaks, oli ta juba mõni aasta varemini debüteerinud oma luuletustekoguga ja tõusnud silmapaistvaks ning tunnustatud koolikirjanikuks. Ta oli üldiselt tuntud osava ja asjaliku sulemehena, kelle võimeid hindasid mõlemad tol ajal üksteisega teravas opositsioonis olevad mõjukamad eesti ajalehed — „Sakala“ ja „Eesti Postimees“.

Rahvusliku suurlõhe lained, mis oli alguse saanud Hurt-Jakobsoni konfliktist 1878. a., hoovsid Grenzsteini Viinist tagasi jõudes 1880. a. (esialgu Peterburi, kus Gr. oli lühemat aega koduõpetajaks) eesti avalikus elus juba üsna kõrgelt, avaldades teravas ajakirjanduslikus poleemikas „Sakala“ ja „Eesti Postimehe“ vahel ning ka rahvuslikesse suurüritustesse — Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsiooni — kanduvas vastuoludes. Neisse kodumaistesse tüldesse suhtus Grenzstein Viinis olles teatava ettevaatlikkusega, kuid võiks öelda — ka mõnevõrra kahepaikseltselt. J. Hurdale kirjutab ta 1879. a. kevadel: „Koduseid tülisid loen ma meie ajalehtedes suure kahetsemisega. Vilets lugu, et egoismusel ka isamaa-armastajate rindus nii suur voli on!“²⁾ — ilmselt viibates siin C. R. Jakobsonile ja tema poolehoidjaile. Ja sama aasta lõpul mõistab ta kirjas Hurdale hukka Jakobsoni parteikaaslase dr. M. Weske separatistlike püüdeid Eesti Kirjameeste Seltsis³⁾. Kuid samal ajal püüdis Grenzstein olla sobivas vahekorras ka C. R. Jakobsoniga, avaldades nähtavasti kirjas viimasele oma eitavat suhtumist „Sakala“ toimetaja vastastesse⁴⁾.

Sidumata end kindlamalt ei kummagi võistleva vooluga, kuid omades tõhusaid kirjamehe-võimeid, oli Grenzstein veel 1880 lõpu-pooltel otsitud kaastööliseks nii „Eesti Postimehele“ kui „Sakalale“. Esimene neist ajalehtedest oli võitluses „Sakalaga“ kaotanud silmapaistva osa oma lugejaskonnast. Uueks toimetajaks tulnud Harry Jannsen ei osutunud meheks, kes oleks suutnud siin tuua märgatavat para-

1) Vrd. A. Grenzstein — J. Hurdale 28. VIII 1874, 14. III 1876, — Hurda kirjakogu, EKIA [= Eesti Kultuurilooline Arhiiv].

2) A. Grenzstein — J. Hurdale 24./12. III 1879, — EKIA.

3) A. Grenzstein — J. Hurdale 24./12. XII 1879, — EKIA.

4) Vrd. C. R. Jakobson — M. Weskele 24. XI 1880, — EKIA.

nemist. Abi otsiti Grenzsteinilt, kellega 1880. a. sügisel astuti läbirääkimistesse, et saada teda „Eesti Postimehe“ kaastoiمةtajaks.

Teade neist läbirääkimistest tuli hämmastava uudisena C. R. Jakobsonile, kes ka oli kavatsenud Grenzsteini kutsuda „abiredaktoriks“ „Sakalale“. Arvates aga, et Gr. Peterburist nii pea ei taha lahkuda, oli ta oma ettepanekuga viivitanud. Nüüd püüab Jakobson temaga telegraafiliselt ühendusse astuda, mis aga ei õnnestu. Seepärast volitab ta dr. M. Wesket tegema Grenzsteinile ettepaneku tulla „Sakala“ abitoimeتajaks palgaga kuni 1000 rubla aastas⁵⁾). Jakobsoni erakordse ruttamise põhjuseks oli ilmselt kartus, et Jannsenite „Eesti Postimees“ võib Grenzsteini abiga jälle enam jalgu alla saada ja kujuneda ebasoovitavaks võistlejaks „Sakalale“. Paha aimdusega kirjutab ta: „Minul on täitsa arusaamata, kuidas Grenzstein Harry Jannseniga ühes tööd võib teha. See asi on minule üks mõistatus. Sest see on jo selge, et H. Jannsen teda aga oma lugejate hulga suurendamiseks tarvitab, nagu isa kord Hurti tarvitas.... Minul on just hale meel see üle, et G. see mees peab olema, kes neid äraandjaid nüüd jälle jalule aitab, peale selle kui nende tähtsus juba ära ja otsa hakkas lõppema. Ma ei või seda asja ikka veel uskuda, et ta tõesti sünnib.“

Kas Weskel õnnestus Jakobsoni ettepaneku Grenzsteinile edasi anda ja kuidas viimane sellele reageeris, on meil teadmata. Läbirääkimised Grenzsteini ja „Eesti Postimehe“ väljaandjate Harry ja Eugen Jannseni vahel arenesid igatahes soodsalt, nii et juba 9. detsembril 1880 nende vahel alla kirjutati lepingule⁶⁾), millega Grenzstein võttis „Eesti Postimehe“ toimetamise 1881-eks aastaks enda kätte. Uus toimetaja kohustus „kindlaste seda Eesti rahvalehte oma kõige parema jõuu ja nõuu järele Eesti rahva kasuks toimetada“⁷⁾). Palgaks selle eest pidi toimetaja saama tuhat rubla aastas, mis tuli võrdseis osades veerandaasta kaupa ette maksta. Lehe omanikeks jäid endiselt Harry ja Eugen Jannsen, kelle ülesandeks oli hoolitseda ka selle talituse eest.

A. Grenzstein suutis „Eesti Postimehe“ veergudesse tuua küll mõnevõrra värskeimat vaimu, kuid ometi polnud tema lihtne ja ebamäärane pedagoogiline juhtmõte „Kauta halba! Kasvata hääd!“ — mille ta oma toimetustöö aluseks seadis⁸⁾ — kuigi viljakas ega suutnud mõjustada hulkasid võistluses ajajärgu põlevamaid päevaküsimusi eluliselt haarava „Sakalaga“. Samal ajal oli „Eesti Postimehe“ populaarsus laiemas lugejaskonnas niivõrd langenud, et taotlused seda tõsta

⁵⁾ C. R. Jakobson — M. Weskele 24. XI 1880, — EKIA.

⁶⁾ Leping „Eesti Postimehe“ väljaandmise asjus A. Grenzsteini, Harry Jannseni ja Eugen Jannseni vahel 9. XII 1880, Tartus, — Grenzsteini kirjakogu II, EKIA.

⁷⁾ Kõrvallauses on seda täiendatud: „kuida see ligemalt „Eesti Postimehes“ nr. 48 a. 1880 seletatud on“.

⁸⁾ Olevik 1881 nr. 1, juhtkiri.

võisid oleval eeldusil ka kõige paremal juhul vilja kanda alles pikema aja kestes.

Juba mõnekuulised kogemused „Eesti Postimehe“ toimetaja kohal tõid Grenzsteinile pettumuse. Ta oli väljaandjaist, keda nähtavasti huvitas peamiselt lehest saadav rahaline tulu, toimetustöös küll sõltumata ja polnud tal sel alal Jannsenitega vähemalt esimese veerandaasta jooksul juhtunud mingit arusaamatust⁹⁾. Kuid väljaandjate vastutulematuse rahaliselt lehe toimetamist abistada põhjustas Grenzsteinil varstigi rahulolematuse, mille kohta ta kirjutab 1881. a. kevadel Hurdale¹⁰⁾: „Postimehe toimetuse pean ma mitme asja pärast maha panema. See on vilets lugu, kui ühe lehe toimetuse ühe ja ta rahatallitus tööise käes on, iseäranis, kui viimne kopikat kümne küünega kinni hoiab. Postim. on rahva juures, nagu teate, suure ebaususe sees. Sellest ei saa teda ilmaski täieste lahti teha. Meil aga on ajalehte tarvis, mis kõigiti auu sees seisab ja mille sõna rahva ees maksab. Postim. väljaandjad lubasivad selle eest muretseda, et keegi tähtsamad asjad Pmehst. Golosele ümber paneks. Muidu ei maksa ju mitmest asjast temas sugugi rääkida. Tänini ei ole aga selle kohta veel midagi tehtud. Ka puuduvad mulle mitmed tarvilikud ajalehed, nii pääle „Valvoja“ kõik Soome lehed, kõik Läti lehed, kõik Peterburi lehed, Baltia nädala ja kuuleht, Rigasche Ztg., kõik vähemate linnade kuulutajad jne. Kaastöölised ei saa oma vaeva eest mingisugust tasumist. Tuleva aasta võivad nad tagasi astuda ja mind üksi jätta... Expeditioni juures on praegu juba segadusi; palju lugejaid ei ole sellega sugugi rahu.“ Nii olid vajalikud abivahendid ajalehe toimetamiseks „Eesti Postimehel“ tõesti mannetud, ja Grenzsteinil oli küllaltki põhjendatud ses suhtes väljaandjate üle kurjustada. Ja kuigi isiklikud vahekorrad, nagu juba tähendatud, püüsid üldiselt sobivaina, oli siiski Grenzsteinile koostöö Jannsenitega tuju rikkuv, kui viimaste poolt märku anti, et „Eesti Postimees“ toitvat küll toimetajat, mitte aga väljaandjaid. Seejuures oli Grenzsteinil teada, et lehe lugejate arv tema ajal siiski suhteliselt üsna märgatavalt oli tõusnud¹¹⁾.

Kirjeldatud olukord „Eesti Postimehe“ juures, kus Grenzsteinile ei avanenud avaramaid väljavaateid ajakirjanduslikuks tegevuseks, mõjustas teda juba varakult otse sundivalts otsima teissuguseid võimalusi oma sule rakendamiseks. Mõtte asutada oma ajaleht järgnes siit nagu iseenesest. Grenzstein oli kirjutanud juba oma esimeses juhtkirjas „Eesti Postimehes“ (1881, nr. 1), et tal see kavatsus olnud

⁹⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V 1881, — EKIA. Grenzsteini sõltumatusse kohta — Olevik 1881, nr. 1, juhtkiri.

¹⁰⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V 1881, — EKIA.

¹¹⁾ Viimatitsiteeritud kiri. Selles kinnitab Grenzstein, et tema andmeil olnud „Eesti Postimehel“ eelmisel aastal 1400 lugejat, kuna aga nüüd seda trükitavat 2300 eksemplaris. Jannsenite seletuse järgi aga tõusnud lugejate arv 2000-lt eelmisel aastal ainult 2100-ni.

juba eelmisel suvel, mille teostamiseks ta püüdnud Peterburis lehe väljaandmise lubagi saada. Seda teadet ei tule siiski võtta päris puhta rahana. Tõenäoliselt on see avaldis paberile pandud ainult uue toimetaja kaalukuse tõstmiseks. Kui Grenzsteinil oma ajalehe asutamise kavatsus varemini meeles mõlkuski, siis igatahes mitte konkreetse ja otseselt päevakorras seisva ülesandena. Sellena kerkis uue ajalehe asutamise algatus üles alles 1881. a. kevadel ja kõige lähemas seoses Eesti Kirjameeste Seltsis esinenud lahkkelide ja tülidega.

Hurda ja Jakobsoni poolehoidjad olid juba üle kahe aasta seisnud Eesti Kirjameeste Seltsis vastamisi vaenuliste leeridena. Selle aja jooksul oli olnud rida teravaid kokkupõrkeid, kuid lõplikku lõhenemist oli suudetud siiski vältida. Suhted parteide vahel aga püsisid kogu aja vastastikuse vaenlikkuse alusel ja koostöö Seltsi ühise katuse all kujunes ikka ja jälle kassi ja koera ebasõbralikuks vahekorraks.

Eesti Kirjameeste Seltsi järjekordne koosolek — 15. aprillil 1881 —, millelt küll puudusid parteide peajuhid, Hurt ja Jakobson, oli jällegi möödunud avaliku vaenu tähe all. Hurdameelse enamusega eestseisuse ettepanek, läkitada Seltsi poolt saatkond Peterburi leinatundmusi avaldama keiser Aleksander II surma puhul ja uuele valitsejale viima ustavusaadressi, kukutati esitatud kujul vastaspartei poolt läbi. Samuti kukkus läbi eestseisuse ettepanek, austada J. V. Jannseni tema 25-e aastase ajakirjandusliku tegevuse puhul tänukirjaga Seltsi poolt¹²⁾. Ja kuna parteide vahekorrad olid nagunii pinguldunud õige kõrge määrani, siis viimase koosoleku muljete mõjul hakkasid Hurda rühma aktiivsed tegelased juba laiemas ulatuses otsima konkreetseid teid oma seisukohtade kindlustamiseks.

Omavahelistel läbirääkimistel, millest võtsid osa kirikuõpetajad W. Eisenschmidt (Tartu Peetri) ja M. Jürmann (Nõo), usuteaduse üliõpilased R. Kallas ja P. Undritz ning toimetaja A. Grenzstein, otsustati tihedamalt kokku hoida, ka Eesti Kirjameeste Seltsis, kus oli lähemaks ülesandeks „näidata, et W[eske] ja J[akobsoni] viisil asju ajades vanger kraavi kallub“¹³⁾. Aktsiooniks vajati kõigepealt oma ajalehte. Senine hurdameelne häälekandja „Eesti Postimees“ ei suutnud ülesannet rahuldavalt täita, juba sel põhjusel, et ta oli langenud mõjutuks ja ebapopulaarseks ajaleheks. Pealegi oli tema väljaandjaist Eugen Jannsen osanud enese teha vastumeelseks nähtavasti kogu rühmale, mõnega neist teravamasse konfliktigi sattudes¹⁴⁾. Seepärast otsustati asutada hoopis uus ajaleht — „Olevik“. Algatuse sõnatajaks oli M. Jürmann. Toimetajaks pidi saama A. Grenzstein. Ja uue ajalehe üks otsemaid ülesandeid pidi olema võitlus jakobsonlaste

¹²⁾ Eesti Kirjameeste Seltsi 15. aprilli 1881. a. koosoleku kohta vt. Fr. Tuglas, Eesti kirjameeste Selts; Tartus 1932, lk. 101 jj.

¹³⁾ P. Undritz — J. Hurdale 29. IV 1881, — EKIA.

¹⁴⁾ Vt. sama kirja.

vastu, mille Grenzstein oma kirjas Hurdale sõnastas järgmiselt: „Kui meie oma rahva juhatamist mitte täieste nende tuli- ja tuisupäie kätte ei taha anda, siis peame kindla plaani järele tööd tegema. Kõige esite arvan ma meile üht ajalehte tarvis olevat, mis meie rahva ees kõige vähemast sama palju maksab kui Sakala. Siis võivad meie auusad mehed julged olla, et mitte iga uulitsapoiss neid avalikult teutada ei tohi, mis nüüd liig sagedaste sünnib“¹⁵⁾.

Peale „Oleviku“ asutamise otsust asub Grenzstein kohe hoogu sattunult uue ajalehe organiseerimise kavastamisele. Ta plaanid toimetamis-tehniliselt on õigegi laiajoonelised¹⁶⁾. Erilist rõhku tahab ta panna parema informatsiooni hankimisele. Selleks kavatseb ta igasse kihelkonda soetada vähemalt ühe kirjasaatja, kellele tasuna ettenähtud ajalehe priieksemplar või reamaks. Kaastöölisteks tahab ta värbata peale vanemate mõtteosaliste ka eesti üliõpilasi. Nooremate kaastööliste kontingendi kasvatamiseks kavatseb ta toimetuses sisse seada eri toa ühes vastava raamatukogu ja ajakirjadega ning igale noorele „ta oskamise järele materjali kätte juhatada“. Kui ajalehe käimapanekuks luba saadud, oli kavatsuseks aasta lõpupoole trükkida uut ajalehte vähemalt neli proovinumbrit ja neid levitada 20 000 eksemplaris üle kogu maa.

Need kavatsused tehtud, saatis Grenzstein 28. aprillil ülemtrüki-valitsusele palve „Oleviku“ väljaandmiseks luba saada¹⁷⁾. Selle palvekirja tekst on meile tundmata, kuid arvatavasti oli ta sisult samalaadne, nagu aasta teisel poolel asja kiirustamiseks ametivõimudele esitatud uued palvekirjad, millest lähemalt eespool. Eesti tegelastest informeeriti „Oleviku“ asutamise kavatsusest asjaosaliste poolt ainult J. Hurta, keda P. Undritz nimetab otseselt asutatavaj ajalehe „isaks“.

Grenzsteinil ja tema kaaslasil alul olnud lootus, et uue ajaiehe väljaandmiseks luba saabub vast juba maikuul, ei teostu. Alles aasta lõpul tuleb ta. Vahepeal on aga Grenzstein suure aktiivsusega selle saamiseks tegev. Eriti loodab ta Hurda toetusele Peterburi ametiasutistes. Ja siit ka tema püüd Hurta vastavalt häälestada. Viimase kirjakogus on ajast, mil „Oleviku“ asutamise kavatsus tekkis, kuni selle väljaandmiseks loa saamiseni säilinud A. Grenzsteini 13 kirja — rekordne tihedus Hurda ja Grenzsteini vahelises kirjavahetuses¹⁸⁾. Ja üheski neist pole endastmõistetavalt unustatud „Olevikku“. Põhitendents neis kirjades on ikka ja jälle juhtida tähelepanu „Sakala“ vaenulistele esinemistele ja teisest küljest rõhutada, kuidas just Grenzsteini ajaleht oleks võimeline neid rünnakuid tagasi lööma, õhkkonda

¹⁵⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 20. IV 1881, — EKIA.

¹⁶⁾ P. Undritz — J. Hurdale 29. IV 1881, — EKIA.

¹⁷⁾ Vrd. viimatitsiteeritud kirja, samuti ka A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V. 1881, — EKIA.

¹⁸⁾ Esimene kiri 20. IV, viimane 17. X 1881.

puhastama ja rahvast juhtima soovitud suunas. „Arva nüüd, kallim isamaapoeg, kirjutab Grenzstein ühes kirjas¹⁹⁾, missugune juhatusvõim sell lehel meie rahva kohta on. Ta võiks meie rahvast kerge mine juhatada kui 10.000 soldatit. See leht võiks meie rahva kallal kasvatustööd teha, see leht võiks ka meie ajakirjanduse sügelistest puhastada. Tema sõna peaks kuldkaalul kaalutud olema, tema kallale ja ta tööliste kallale ei tohiks ka keegi sopakäpa-mees tikkuda.“ Grenzstein püüab ilmselt kogu aja Hurdale võimalikult lähedale pääseda. Seda nähtavasti oma „Oleviku“ huvides. Ja ei või ütelda, et ta lähenemispüüd oleks jäänud tagajärjetuks. Veel 20. mai kirjas on ta Hurdaga „Teie“-vahekorras, kuid juba 27. juuni kirjast selgub, et ta vahepeal on saanud temaga sinasõbraks ja peab varsti võimalikuks tituleerida teda „südamest kallistatud sõbraks“ ja „kallimaks sõbraks“. Et nüüd veel vähem kui varemini oli põhjust tagasi hoiduda kordamast hüüdu: „Mine ja too Oleviku luba Su truule sõbrale!“ — oli hoopiski mõistetav.

Grenzsteini kavatsused Hurda suhtes „Oleviku“ puhul ulatusid kaugemalegi: Hurt pidi saama selle asutada kavatsetud ajalehe tsensooriks. Senised kogemused „Eesti Postimehega“, mida tsenseeriti Tallinnas, näitasid, et „kitsa värava“ taha jäid eriti kinni opositsioonilised kirjutised kohaliku saksluse vastu. See oli peale kõige muu ka väga oluliseks tõkestuseks ajalehe menule. Ootas ju eesti lugejaskond iseäranis isukalt oma ajalehtedelt just saksavaenulisi avaldusi. Riias tsenseeritav „Sakala“ oli ses suhtes märksa paremais tingimustes. Tulevase „Oleviku“ olukord pidi paranema, kui tema tsensooriks oleks määratud J. Hurt Peterburis²⁰⁾. Esiialgu aga oli Grenzsteini seegi kavatsus veel täiesti pinnatu, jäi selliseks edaspidigi, senikui luba „Oleviku“ väljaandmiseks oli saabumata. Ja küsimuse algatus Grenzsteini poolt jäi enam võtteks mõjustada Hurta aktiivsemale kaastööle „Oleviku“ väljaandmiseks loa nõutamisel.

Missuguseid samme Hurt omalt poolt Grenzsteinile soovitud loa nõutamiseks astus, on meil lähemalt teadmata. Igatahes kiitis ta uue ajalehe asutamise kavatsuse heaks²¹⁾ ja avaldas vähemalt mõnevõrra aktiivsust selle loa saamiseks.

Juba tüdinenud oma senistest optimistlikest, kuid veel teostamata jäänud lootusist ülemtrükiavalitsuselt üsna peadselt luba saada, läkitab Grenzstein juuli lõpul „Oleviku“ asjus uue märgukirja Liivimaa kubernerile²²⁾. Selles esitatud motiveering kordab nähtavasti samu argu-

¹⁹⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 16. VII 1881, — EKIA.

²⁰⁾ Vrd. A. Grenzstein — J. Hurdale 16. VII 1881, — EKIA.

²¹⁾ Vrd. A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V 1881, — EKIA. Hurda kirjad Grenzsteinile pole säilinud.

²²⁾ A. Grenzstein — Liivimaa kubernerile 20. VII 1881 (koopia), — LRüA [=Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv Läti Riigiarhiivis] tmk. nr. 413/Al.

mente, mis oli toodud varemini ülemtrükivalitsusele saadetud palvekirjas. Oma häälekandja peasihiks seab autor võitluse „eesti äärmise ajakirjandusega“, püüde olla vastukaaluks selle liialdatud poliitiseerimisele ja äärmuseni-viidud poleemikale ning kasvatada rahvast sündsamate ja mõistlikumate võtetega. Oma uue ajalehe peaülesande, olla vastukaaluks „Sakalale“, paljastab Grenzstein siin täiesti varjamatult. Selleks tahtvat ta „sündsate kirjutistega põllutöö ja tööstuse, tervishoiu ja lastekasvatuse, keele, kirjanduse jne. kohta kultiveerida lugeja intellekti ja seega kasvatada teda loomulikul teel osavõtuks kõrgemast politikast.“ „Olevik“ pidavat kujunema häälekandjaks, „mis rajab oma populaarsuse mitte rahvameelitamisele, vaid oma sisemisele väärtusele, mis mitte efektikate liialdustega ei taha juhtida oma isamaa saatust, vaid püüab kõneleda poliitilises asjus mõistlikku keelt, millel otstarve ei pühenda abinõusid, vaid mis peab silmas valjut seaduslikkust ja oma käsitluse juhtnööriks võtab tõe.“ — Grenzstein ei unustanud juurde lisamast, et ta kavatses järgmisel aastal „Eesti Postimehe“ juurest lahkuda, kusjuures temale järgneks teisigi selle lehe kaastöölisi, mistõttu see eesti avalik häälekandja läheks tagurpidi. Selle tagajärjeks oleks, et rahvale saaks vägisi „Sakala“ peale sunnitud, mis kujuneks kahjulikuks.

Kui Grenzstein oma ajalehe ühe peaülesandena esitas võitluse „Sakalaga“, siis ei tabanud ta kaugeltki kõige tundelisemat kohta toleaeagsete Vene ametivõimude suhtumises eesti ajakirjandusse. Ametlik politika oli sihiteadlikult huvitatud eesti radikaalitsevast saksa-vaenulisest rahvuslikust liikumisest. Selles hinnati eriti kõrgelt vene-meelseid, riigiga lähineda püüdvaid tendentse, teisest küljest aga Baltimaade erikorra eest võitleva saksluse vastu suunatud taotlusi²³⁾. Seetõttu oli saksa-vaenulist eesti rahvuslikku liikumist juhtiva peahäälekandja — „Sakala“ — poliitiline seisund valitsusvõimude juures juba eelmisel aastal õige märgatavalt kindlustunud. Veel tugevamaks oli see tõusnud pärast eesti saatkonna Peterburis käimist s. a. juunis, mis kujunes C. R. Jakobsonile otse poliitiliseks triumfiks. Grenzsteini propageeritud võitlus „Sakala“ vastu polnud seega sugugi ametliku politika huvides, ta käis ennemini neile otse vastu. Ja pole kaugeltki võimata, et see põhjus omajagu mõjutas „Olevikule“ loa andmise viivitamist.

Seda oletust toetab seegi asjaolu, et Liivimaa kuberner A. parun Uexküll-Güldenbandt saatis Grenzsteini 29. juuli märgukirja ka kohalikule revideerivale maanõunikule arvamuse avaldamiseks²⁴⁾. Kuberneril polnud selleks mingit vormilist vajadust ja pealegi oli ta tol ajal

²³⁾ Vrd. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—1883. a., — Looming 1929, nr. 4, lk. 389 jj.

²⁴⁾ Liivimaa kuberner — L. resideerivale maanõunikule 1. VIII 1881, nr. 7022, — LRüA tmk. nr. 413/A I.

vägagi teravas vahekorras rüütelkonnaga. See vahekord oli halvenenud just lahkuminekute tõttu suhtumises eesti ja läti rahvuslikku liikumisse: viimase vastu oli rüütelkond algatanud rea aktsioone, mis aga kubeneri poolt õige järeleandmatult, osalt teravaltki tagasi tõrjuti. Kui nüüd kuberner „Oleviku“ puhul huvitus ka resideeriva maanõuniku arvamusest, siis tõenäoliselt küll rohkem selleks, et küsimuse suhtes orienteeruda rüütelkonna esinduse seisukohale vastupidiselt.

Vastus resideerivalt maanõunikult saabus alles ligemale kuu aja pärast²⁵). Küsimust oli nähtavasti õige hoolikalt kaalutletud ja alles pärast seda vastus koostatud. Maanõunik v. Richter leidis oma selletuses, et Grenzstein ei olevat suutnud kuidagi põhjendada uue eesti ajalehe asutamise vajadust. Kui „hässitava tendentsiga ajalehed“ — „Sakala“ ja „Valgus“ kõrvale jätta, jääks ikkagi neli eesti ajalehte („E. Postimees“, „Ristirahva Pühapäeva Leht“, „Tallinna Sõber“ ja „Perno Postimees“), mis püüdvat rahvale enam-vähem „tervet vaimutoitu soetada“. Kui Grenzstein lahkubki „Eesti Postimehe“ toimetusest, siis olevat seni ikkagi veel tõestamata, et see ajaleht seetõttu hingusele läheb, nagu lahkuja ennustab. Kuid kujunegu see kuidas tahes, uue eestikeelse ajalehe asutamist ei võidavat pooldada muilgi kaalutlusil. Grenzsteinil olevat oma uue ajalehe puhul küll „väga ideaalsed ja ilusad sihid“. Kuid nende teostamiseks puuduvat igasugused väljavaated. Sest kõigepealt pidavat asutatav ajaleht, mille toimetajal väikesed ainelised ressursid, võitlema oma olemasolu eest võistluses teiste ajalehtedega. Seda võitluse momenti rõhutab autor eriti, arvates, et püsida püüdev uus rahvaleht niisuguses olukorras peaks paratamatult tegema järeleandmisi igasugu päevavooludele, rahva halbadele maitsetele jne. Niisuguseil eeldusel tuleks „Oleviku“ näol ainult uus „halb leht“ juurde, mis ei täidaks tõsise rahvalehe ülesandeid, milleks pidavat olema „maarahvastiku kristliku meele arendamine“. Uuel toimetajal jätkuks vaevalt julgust eesti rahvast läbiimbunud rahvusliku ulakuse vastu võitlusse astuda. Juba senisedki kogemused „Eesti Postimehe“ A. Grenzsteini toimetamise puhul näitavat, et tema vastuolud „Sakalaga“ ei põhinevat põhimõttelisel alusel, vaid nende taga olevat hoopis erimotiivid.

See, rüütelkonna seisukohalt kogenud poliitilise pilguga osavasti koostatud vastus, milles asuti uue eestikeelse rahvalehe asutamise suhtes täiesti eitavale seisukohale, ei suutnud siiski Grenzsteini kavatsust nurja ajada. Tõenäoliselt ta enam soodustaski selle teostumist, avades üsna põhjendatud perspektiivi, et „Olevikuga“ uus „halb leht“ muidugi rüütelkonna mõttes, mis tähendas valitsusvõimude tõlgitsuses — saksavastane ajaleht — juurde tuleb.

Esialgu aga tuli Grenzsteinil veel mitu kuud oodata, kuni aeg-

²⁵) L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 29. VIII 1881, nr. 2402, — sama tmk.

laselt jahvatavais Vene kroonu veskites asi pikkamööda edasi nihkus. Erilise teravusega tõusis „Oleviku“ loa saamise küsimus Grenzsteinil, nagu kogu Hurda ümber koondunud „pastorite parteil“ päevakorda pärast Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekut augustikuu lõpul. Grenzsteinilt läheb järjekordne palve Hurdale, ministriumis samme astuda „Olevikule“ loa saamiseks²⁶⁾. Temale sekundeerivad G. Blumberg²⁷⁾ ja W. Eisenschmidt²⁸⁾. Septembri teisel poolel käis Grenzstein ka isiklikult Peterburis, kus ta sai kokku ka seal viibiva Liivimaa kuberneriga. Viimase seisukoht „Oleviku“ suhtes oli ikka veel kõhklev²⁹⁾.

Kuna aga luba ikkagi ei saabu, peab Grenzstein juba läbirääkimisi Jannsenitega neilt „Eesti Postimehe“ ostmiseks. Et aga tingimused, eriti rahalised nõudmised osutusid Grenzsteinile lõpuks vastuvõtmatuiks, katkes kogu kavatsus tagajärjetult³⁰⁾.

Nüüd katsub Grenzstein veel kord isikliku mõjustamisega õnne Peterburis, kus ta viibib neli nädalat — novembri teisel poolel ja detsembri alul. Siin on kuupäevatud 24. novembriga ka tema kiri siseministrile³¹⁾, milles ta rõhutab oma kavatsatud ajalehe vajaduse põhjendamiseks sedasama, mida oli varemini esitanud omas märgukirjas Liivimaa kubernerile. Siingi toonitab ta eriliselt oma rahvapedaagoolisi kavatsusi. Töötades hoiduda ärritavast poleemikast ja lubades püüda seda eesti ajakirjandusest välja tõrjuda, tahtvat ta seada oma häälekandja peaülesandeks „eesti rahva vaimu ja südame harimise ning tema õilistamiseks ja parandamiseks puhaste ning kõlbliste huvide silmaspidamise.“

Missuguseid muid samme Grenzstein „Olevikule“ loa saamiseks Peterburis astus, on meil teadmata. Ta ise ütleb ühes hilisemas kirjutises, et luba oleks tulnud veelgi oodata, kui ta mitte „mõnusamat

²⁶⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 31. VIII 1881, — EKIA.

²⁷⁾ G. Blumberg — J. Hurdale 19. IX 1881, — EKIA. Bl. kirjutab: „Von vielen Seiten wird der Wunsch laut, den redlichen Bekämpfer dieser satanischen Clique [mõeldud C. R. Jakobsoni ja tema pooldajaid], Hr. Grenzstein, nicht nur moralisch, sondern auch durch Wort und That zu unterstützen u. da will auch ich meinerseits Dich ersuchen für ihn ein gutes Wort an massgebender Stelle einzulegen, dass ihm die Concession zu dem neu zu begründenden Organe ertheilt werden, damit dem Volke eine gediegene und gesunde Nahrung geboten werden konnte.“

²⁸⁾ W. Eisenschmidt — J. Hurdale 19. IX 1881, — EKIA. E. kirjutab: „Haben wir Esten kein geeignetes Organ, in welchem wir seine [Jakobsoni] volksverderbenden Lehren bekämpfen können, so bleibt er Sieger und verdirbt uns das Volk. Kannst Du also Etwas thun, dass Grenzstein seinen „Olevik“ bekommt, so thue es der guten Sache willen.“

²⁹⁾ Vrd. A. Grenzstein — siseministrile 24. XI 1881 (mustand), — Grenzsteini kirjakogu II, EKIA.

³⁰⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 8. ja 17. X 1881, — EKIA.

³¹⁾ A. Grenzstein — siseministrile 24. X 1881 (vene keeles, sama kiri saksa keeles 19. XI 1881) — mustandid Grenzsteini kirjakogu II, EKIA.

nõu poleks leidnud³²⁾, mõteldes sel puhul oma viimast Peterburis käiku. Et selle „mõnusama nõu“ hulka kuulus ka J. Hurdalt abi otsimine, on mõistetav. Kas ta aga sel puhul ka teist mõjukamat eesti tegelast Peterburis J. Kölerit suutis liikvele panna, on kaheldav. J. Kurrik kirjutab oma memuaares, et Grenzstein saanud loa „Oleviku“ väljaandmiseks just J. Köleri kaudu³³⁾, milline teade nähtavasti sündmuse kaasaegsete eesti haritlaste keskel Tartus liikvel oli. Et Grenzstein oma üritusele ka Kölerilt käis toetust otsimas, on võimalik. Kas aga viimane C. R. Jakobsoni kindla killamehena Grenzsteinile appi tuli, on vägagi kaheldav. Igatahes aga oli Grenzsteini seekordsel Peterburis viibimisel tagajärgi. Ta tuleb tagasi, taskus luba „Oleviku“ väljaandmiseks, mis dateeritud ülemtrükivalitsuses 9. detsembriga 1881³⁴⁾.

Nädal hiljemini ilmub „Eesti Postimehes“ esimene tutvustav kirjutis ilmuma hakkava „Oleviku“ kohta, mille peasihiks kuulutatakse rahva kasvatamine ja eesti ajakirjanduse parandamine, rõhutades, et „võidujooksmiseks peab meie ajakirjanduse vastastiku vaenu ja vaidluste asemele tubli tuum astuma“³⁵⁾. „Oleviku“ esimene nr. ilmus 23. detsembril 1881. Ta sai kohe õige silmapaistva menu osaliseks, Juba järgmisel kuul oli tal 1500 lugejat, kuna vanemal „Eesti Postimehel“ oli neid samal ajal ainult 1200³⁶⁾.

Nii algas oma eluteed eesti ühiskondliku mõtte silmapaistvamaid häälekandjaid möödunud sajandi kahel viimasel kümnendil. Tema algatus juurdub kõige otsemalt eesti rahvusliku ärkamise suurlõhes, eriti Eesti Kirjameeste Seltsis avaldunud vastuoludes ja lahkhelides. Uus häälekandja oli kavatsetud 1881. a. eesti rahvusliku liikumise radikaalse voolu poolt tugevasti lüüa saanud alalhoidlise rühma organiks. Seda rühma nimetati omal ajal tema juhtkonna enamiku järele „pastorite parteiks“, ja seda teatava õigusega. Tema kavatsetud häälekandja toimetaja A. Grenzstein polnud küll pastor, kuid oma ühiskondlik-politilise ideoloogia põhijoontelt kuulus ta täiesti siia rühma. Siit olid pärit ka tema ajakirjandusliku tegevuse avalikud hüüdsõnad, oma rahutaotluste toonitamisega, mille taga aga oli põhiliseks sisülesandeks võitlus C. R. Jakobsoniga. Selle ülesande teostumine lihtsustus. Paar kuud pärast „Oleviku“ ilmuma hakkamist järgnenud C. R. Jakobsoni surm tasandas tee uuele ajalehele ja ühtlasi tema toimetajale eesti avalikus elus.

Hans Kruus.

³²⁾ Eesti Postimees 1881, nr. 50.

³³⁾ Eesti Kirjandus 1922, lk. 191.

³⁴⁾ Ülemtrükivalitsuse luba 9. XII 1881, nr. 5060, — ERM-i kogu EKIA-s; vrd. Olevik 1881, nr. 1.

³⁵⁾ Eesti Postimees 1881, nr. 50.

³⁶⁾ M. Jürmann — J. Hurdale 28. I 1882, — EKIA.

Vaieldavaid küsimusi Liivi- ja Eestimaa rüütliõiguse kodifikatsiooni ajaloos¹⁾.

Valitsev arvamus Liivimaa rüütliõiguse koodeksite kujunemise kohta moodustus viimase saja aasta kestel (1794—1889) tänu Balti sakslaste J. Ch. Schwartz'i, Fr. C. v. Bunge, H. v. Bruiningk'i ja O. Schmid'ti uurimustele. Viimatimöödunud poolsajandi kestes pole teaduslikku tööd sel alal pea sugugi toimetatud. Kuigi õiguse ajaloo üldkursustes nende õpetlaste loodud doktriin valitseb veel praegugi, ei suuda ta enam seletada neid nähtusi, milleks ta omal ajal loodud, ja seda kolmel põhjusel. Esiteks on see doktriin vananenud seetõttu, et on välja antud uusi allikaid. Nende keskel on esikohal H. v. Bruiningki poolt trükitud avaldatud „Livländische Güterurkunden“ (I—II, 1908—23). Teiseks, filoloogide ja juristide ühise töö tagajärjel on allikate kriitika viimastel kümnenditel teinud metodoloogiliselt suuri edusamme, nii et meil on kasustada rida täpsaid meetodeid, mille abil võime märksa paremini kui Bunge ajal püstitada ja lahendada küsimusi Eestis ja Latvias omal ajal maksvusel olnud seaduste kodifikatsiooni ajaloos. Kolmandaks, doktriin vananeb ka seetõttu, et ta on tihedas seoses teatava teadusliku kooliga, mis omakorda on muidugi ainult oma ajastu laps.

Omas õpetuses Liivimaa õiguse allikate kohta esindasid Bunge ja teised balti germanistid nn. ajaloolist kooli, mis teatavasti ajaloolise arengu loovaks põhiteguriks pidas „rahva vaimu“, milline vaatekoht seletub selle kooli päritoluga saksa romantismist ja idealistlikust ajalooloofiast. Ajalooline kool aga tegi suure vea, eeldades täielikku analoogiat folkloori ja õiguse arengus. Selle ebaõige eelduse tagajärjeks oli kirjutamata tavaõiguse osa ülehinnang ja püüd vähendada kodifikatsioonilise töö tähtsust keskajal. See ajaloolise kooli väärtõpetus aitab meil avastada neid psühholoogilisi põhjuseid, miks Bunge püüdis tõestada, nagu oleksid Taani kuningad Valdemar II ja Eerik VI olnud ainult fiktiivseks seaduseandjaks Valdemar-Eeriku õiguse suhtes ja nagu algaks Liivimaa rüütliõiguse kodifikatsiooni ajalugu üldse alles 1315. aastaga. Kuigi selle kirjutatud õiguse ja keskaegse kodifikatsioonilise töö alahindamist võikski vast õigustada saksa riikluse feodaliseerumisega, siis ometi ei saa seda õpetust ilma eriti kaaluvate tõendideta ülekanda Taani ja tema Eestimaa provintsi poliitilisse

¹⁾ Järgnev kirjutis on autoreferaat, mis koostatud Riia ülikooli Lätimaa õiguse ajaloo prof. dr. jur. A. Švābe poolt oma läti keelsest väitekirjast *Livonijas senākās bruņnieku tiesības, teksts un avotu kritika*; Riga 1932; 172 lk. Referaat on koostatud „Ajala. Ajakirja“ peatoimetaja ettepanekul spetsiaalselt meie ajakirja jaoks. — Edaspidi tahab „Ajala. Ajakiri“ esitada sagedamini, võimaluse järele, kirjutisi läti keeles ilmunud kodumaa ajaloo uurimise saavutistest.

olustikku. Valdemar II oma ulatusliku juuti õiguse (Jydske Lov) koodeksi loomisega 1241. a. näitas, et ta oli tõelikult seaduseandja.

Toetudes neile ajaloolistele eeldustele, püüab allakirjutanu oma doktori-väitekirjas avastada ülalesitatud valitsevas õpetuses kõik nõrgad kohad, kusjuures arvustuse pealöögid on suunatud doktriini nende osade vastu, mis käsitlevad Liivimaa rüütliõiguse eri koodeksite tekkimise aega ja nende vastastikuseid suhteid. Käesolevas referaadis riivan ainult möödaminnes neid väiteid, mis ei puuduta otseselt Eestimaa õiguse ajalugu. Minu uurimus lähtub vanemast rüütliõigusest, mille Stokholmi tekst ja selle lätikeelne tõlge on toodud minu dissertatsiooni esimeses osas (lk. 3—33). Teose teine osa (lk. 34—168), pealkirjastatud „allikate kriitika“, jaguneb 10-esse peatükki.

Esimeses peatükis (lk. 34—40) on esitatud keskaegse õiguse ajaloo tüpoloogiline jaotus ja püütud selgitada kodifikatsioonilise töö iseloomu keskajal. Arvan olevat tõestatu, et vanem rüütliõigus, samuti kui Valdemar-Eeriku õigus oli oma kujult eraviisiliseks õiguseraamatuks (Rechtsbuch), kuid sai kohtupraktikas selle juhistikuks ja ühtlasi maksvaks õiguseks. Teises peatükis (lk. 40—46) on analüüsitud Ronneburi 26. märtsi 1492. a. meespäeva otsuseid, milles kohus toetub nn. Riia peapiiskopp Ambundi (Johannes VI) seadustele, mis olid väljatöötatud koos piiskopkonna nõukoguga (Stiftsrat) Lemsalu meespäeval 1422. Seejuures kohus tsiteerib oma otsuse motiivides viimati mainitud seaduste paragrahvi, mis aga kahjuks esineb kõigis neljas Vana-Liivimaa seadustekogus. Seetõttu ei saa kohe otsustada, milline neist oli 1422. a. Riia peapiiskopkonna maksvaks õiguseks. Kuid võrreldes Ambundi 1422. a. seaduste teksti sama paragrahvi tekstidega Valdemar-Eeriku, ümbertöötatud, vanemas ja keskmises rüütliõiguses, tõestan, et kohus oma 1492. a. otsuses võis toetuda ainult ühele kahest viimati mainitud, s. o. vanemale või keskmisele rüütliõigusele.

Kuna aga valitseva arvamuse järgi, mille rajas Bruiningk 1882. a., Lemsalu meespäev olevat 1422. a. vastu võtnud mitte keskmise rüütliõiguse, vaid nn. ümbertöötatud ehk süstemaatse õiguse, siis on teose kolmandas peatükis (lk. 46—56) antud selle õpetuse üksikasjaline arvustus, milles on tõestatud, et Bruiningki väited on rajatud osalt interpolatsioonidele (D. Fabri *Formulare procuratorum* viiendas raamatus), osalt aga hilisemate allikate ebaõigele tõlgendusele. Teisest küljest, toetudes komissariaalse kohtumõistmise protokollile 1544. aastast (mis ära trükitud 1923. a. ilmunud „Livländische Güterurkunden“ II, 1024) olen teoses selgitanud, et keskmine rüütliõigus oli Riia peapiiskopkonnas maksvaks õiguseks mitte ainult 1544. a., vaid juba sajandi võrra varemini — nimelt 1422. a.

Neljandas peatükis (lk. 57—70) on püütud seletada neid psühholoogilisi põhjuseid, miks Bruiningk, Bunge ja teised ei saanud loobuda oma ebaõigest doktriinist, et nn. Ambundi seaduseks 1422.

aastast allikad pidasid ümbertöötatud rüütliõigust. Mainitud juristid võrdlesid keskmist ja ümbertöötatud rüütliõigust ainult nende materiaalse sisu poolest, kuna aga tegelikult ümbertöötatud rüütliõigus erineb keskmisest rüütliõigusest ainult puhtvormiliselt, sest et üksi viimane võib olla esimese ainsaks allikaks. Kasustades ebaõiget meetodit, valitsev doktriin ajas ümbertöötatud rüütliõiguse allika tekkimise aja segi selle allika ümbertöötamise ajaga. Tekstikriitilise meetodiga tõestatan ma, et ümbertöötatud rüütliõigus kodifitseeriti alles 16. sajandi alul, reformatsiooni ajal, ja sai subsidiaarseks maksvaks õiguseks Eesti, mitte aga Läti alal.

Viiendas peatükis (lk. 70—84) on vaadeldud vanemat rüütliõigust noorema rüütliõiguse allikana, kusjuures on esitatud Bunge omast erinev allikate skeem, mille järele tõenäoliselt selle rüütliõiguse autor on töötanud, kopeerides peatükkide haaval kord vanemast rüütliõigusest, kord Liivimaa õigusepeeglist. Minu skeem on järgmine:

Keskmise rüütliõiguse peatükid	Nende peatükkide allikad
1 — 10	Vanem rüütliõigus (1 — 12)
11 — 27, 33 — 48	Liivimaa õigusepeegel
49 — 95	Vanem rüütliõigus (13 — 21, 24 — 67)
96 — 249	Liivimaa õigusepeegel
28 — 32	Das Stück vom Mussteil

Vastandina Bungele tuleb arvata, et kõigepealt keskmise rüütliõiguse koodeks pole säilinud sel kujul, nagu ta võeti vastu Lemsalu meespäeval 1422. Juriidiline mass „Das Stück vom Mussteil“ nimetuse all, mis hiljemini sai keskmise rüütliõiguse viie peatüki (28—32) allikaks, oli alul „Ambundi seadustele“ ainult puhtmehaaniliselt juurdekirjutatud, hiljemini aga tundmata autori poolt kantud keskmise rüütliõiguse teksti 27-nda ja 33-nda peatüki vahele, kusjuures see tehti niivõrd oskamatult, et 27-nda peatüki lõpp sai nüüd 33-nda peatüki alguseks. Kolmandaks, tuleb pidada tõestatuks, et keskmise rüütliõiguse autor retsipereis vanemast rüütliõigusest mitte kõik 67 peatükki, vaid ainult 65, jättes seejuures kõrvale sellest koodeksist 22-e ja 23-nda peatüki, võttes need Liivimaa õigusepeeglist.

Kuueandas peatükis (lk. 84—100) on arvustatud Bunge seisukohta, kes vanema rüütliõiguse teksti kolme redaktsiooni (Saaremaa, Stokholmi ja Brandise) vaatles kui kolme iseseisvat retsensiooni, s. o. teksti arengu astmetena (Textstufen), pidades Saaremaa redaktsiooni selle koodeksi vanimaks astmeks. Vanema rüütliõiguse Saaremaa redaktsioonis olen Ewersi väljaande põhjal (Ph. G. Ewers, Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Landrechte, lk. 132—139) oma teosesse sisse võtnud (lk. 88—94), püüdes üksikasjalisemalt näidata, et see on defektne tekst, milles puudub käsikirja lõpposa (ta on ära rebitud 49-nda peatüki kohal) ja kus — see on peaasi — lehed on segi aetud, nähtavasti raamatukõitja süü läbi või käsikirja ümberkirjutaja lohakuse tõttu. Võrreldes Saaremaa redaktsiooni teksti vasta-

vate peatükkidega Stokholmi redaktsioonis, selgus: Saaremaa redaktsioonis 4-ndale peatükile ei järgne 5-es, vaid 11. (§ 1—2), 12., 13. ja 14. (§ 1—3); 14-ndale peatükile ei järgne 15-es, vaid 5., 6., 7., 8., 9., 10. ja 11. (§ 1); 26-ndale peatükile ei järgne 27-es, vaid 14. (§ 5), 15., 16. ja 17.; 17-ndale ei järgne 18-nes, vaid 28. peatükk jne. Saaremaa redaktsioon oli seega omal ajal segi aetud, kusjuures esinevate vastuolude pealiskaudseks lepitamiseks heideti koodeksist Stokholmi redaktsiooni 14. peatüki § 4 välja. Sellest hoolimata jäi Saaremaa redaktsioonis 11. peatükk käristatuks kahte ossa. Selle peatüki § 1 analüüs näitab, et Saaremaa redaktsiooni autor oli halb jurist, kuna ta ajas segi päranduse- ja perekonnaõiguse kaks eri instituuti (Morgengabe und Leibzucht), kusjuures ta 11. peatüki tähtajad võrdsustas Stokholmi redaktsiooni 17. peatüki tähtaegadega. See kõik näitab, et säilinud Saaremaa redaktsiooni teksti ei saa pidada keskmise rüütliõiguse iseseisvaks, samuti ka mitte vanimaks retsensiooniks. Teistel põhjustel võib sedasama öelda ka Brandise redaktsiooni kohta. Seega jääb sellest õigusest ainult üks redaktsioon Stokholmi koodeksi näol.

Seitsmendas peatükis (lk. 100—110) on esitatud ülevaade valitsevast arvamusest Valdemar-Eeriku õiguse ja vanema rüütliõiguse vahekorra kohta, mis peab esimest teise peaallikaks. Ühinedes selle arvamusega ja võrreldes vastavaid peatükke kõiges viies koodeksis, jõuan tulemusele, et vanema rüütliõiguse Stokholmi teksti autor kasustas peamiselt Valdemar-Eeriku õiguse nn. Viini koodeksit. Schoeleri vastupidist arvamust, et vanem rüütliõigus oli allikaks Valdemar-Eeriku õigusele, tuleb pidada tõestamatuks, kuigi ei saa eitada, et viimases mõned paragrahvid hiljemini vanema rüütliõiguse mõjul muudeti.

Kaheksandas peatükis (lk. 111—132) on üksikasjaliselt vaadeldud Valdemar-Eeriku õigust, kuna ta seni on ikka olnud lähtekohaks pea kõigile Liivimaa kodifikatsiooni ajaloo uurimustele. Valitsev arvamus on suhtunud liiga ebakriitiliselt selle koodeksi eessõnasse; kuid juba Schilling juhtis tähelepanu asjaolule, et viimane on ainult alamsaksakeelne tõlge kaotsiläänud ladinakeelsest originaalist ja peale selle rühmitab fakte poliitiliste eesmärkide huvides, sest et ta oli aadressitud Taani riigipäevale. Seepärast ei saa võtta puhta usu peale seda ajaloolist jutustist, mis selles eessõnas on toodud, sest tema eesmärgiks polnud faktide kirjeldus ja kinnitus, vaid koodeksi vajaduse motiveering. Valdemar-Eeriku õiguse eessõna vormelite, stilistiliste iseärasuste ja süntaktiliste kõnekäändude analüüs näitab, et osa neist vormelitest esineb allikais juba enne 1315. a., teised aga hiljemini, s. o. alles pärast seda aastat, kui koodeks Taani riigipäeva poolt vastu võeti. Näiteks eessõnas esinevat vormelit „na Gades gebort“ kohtame alles 1338. a., mis tõestab, et selle ees-

sõna alamsaksakeelne tõlge tehti vähemalt 20 aastat hiljemini — teiste sõnadega, eessõna tõlge on selle ladinakeelsest originaalist „noorem“, mis omakorda on noorem Valdemar-Eeriku õiguse koodeksi tekstist. Järelikult, kui eessõna on kirjutatud 1315. a., on koodeks koostatud juba XIII sajandil.

See tees on kergesti tõestatav Valdemar-Eeriku õiguse vormelite ja normide analüüsi abil. Nii näiteks nimetatakse selles koodeksis vasalli „koninges man, kellele ladinakeelseis allikais vastab „homo regis“ või „vir regis“. Kuid neid ladinakeelseid nimetusi kohtame allikais viimast korda 1281. a., kuna vastav saksakeelne termin peale Valdemar-Eeriku õiguse esineb veel Liivimaa vanemas riimkroonikas, mis on kirjutatud umbes 1280.—90. aastal. Koodeksi koostamise aja määramiseks omab tähtsust ka Karjala küsimus, kuna selle esimeses peatükis seisab: „wente de lande vor den heiden, Littowen, Russen und Carelen varliken liggen“. Kõnelemata sellest, et seda vormelit paavst Bonifatius VIII tarvitab juba 1301. a., on otsustavalt tähtis selgitada neid poliitilisi põhjuseid, miks kodifikaatorid pidasid tarvilikuks mainida selle soome hõimu nime. On ilmne, et esimese peatüki redaktsioon on pärit ajast, kui see hõim etendas silmapaistvat osa Liivimaa välispoliitikas. Seda aega pole raske määrata. 14. detsembril 1240 paavst Gregorius IX jutlustas ristiretke karjalaste, ingerlaste, vadjalaste ja venelaste vastu, kusjuures sellest retkest võtsid osa Valdemar II, Saksa ordu ja Liivimaa prelaadid. 1241. a., pärast retke esimesi tulemusi, ordu palus paavsti ühendada Saare-Lääne piiskopkonnaga maa-alad Eestimaa ja Vene vahel — nende hulgas ka Karjala —, sest loodeti, et siin võimaldub levitada katoliku usku. On selge, et niisuguse vormeli paigutamine Valdemar-Eeriku õigusesse võis toimuda ainult 1240. a. ümber, kui Karjala küsimusega tegelesid mitte üksi Liivimaa võimud, vaid ka Taani kuningas ja Rooma paavst.

Sama esimene peatükk Valdemar-Eeriku õiguses on tähtis ka ses suhtes, et ta sisaldab eneses kaks üksteisele vastamisi käivat normi, ja nimelt: selle peatüki esimeses paragrahvis on määratud feodaalse investituuri tähtjaks üks aasta, kuna järgmises paragrahvis on selleks määratud kolm aastat. Sellest vastuolust selgub, et kolmeaastane tähtaeg lisati hiljemini juurde juba valmisolevasse koodeksi. On kerge tõestada, et investituuri kolmeaastase tähtaja määras Taani kuningas Eerik VI erilise privileegina, mis oli Eestimaal maksev ainult kuus aastat (1315—21). Juba järgmine kuningas Christopf II pani 1321. a. maksma harilikku investituuri tähtaja — aasta ja päeva. Sellest selgub, et nn. Valdemar-Eeriku õigus oli kodifitseeritud juba enne Eerik VI-ndat, kes aga ainult tunnustas selle koodeksi seaduseks oma valitsemisajaks ja lisaks selle teatava rahasumma eest andis oma Eestimaa vasallidele eesõigustatud investituuri tähtaja, mis märgiti lisandina koodeksi esimese peatüki teksti. Tuleb tähendada,

et Taani kuningad üldiselt tunnustasid Valdemar-Eeriku õigust Eestimaa maksvaks rüütliõiguseks ainult ajutiselt (de dominis in dominos), kuna koodeks sisaldas norme, mis olid jõus ainult üksikute kuningate valitsemisajal. Alles poolsajandit pärast seda, kui Taani müüs Harju- ja Virumaa Saksa ordule (1346), pidi viimane oma kõrgemeistri Konrad von Jungingeni näol tunnustama Valdemar-Eeriku õiguse lõplikult Eestimaa rüütlikeisuse põhiseaduseks (1397). Sääraste vastuoludega koodeksi ja teiste ajaloo-allikate vahel on võimalik kummutada mainitud eessõnas esinev ajalooline fiktsioon, nagu poleks Valdemar-Eeriku õigus ja üldse Liivimaa rüütliõigus enne 1315. a. ülepea mitte kodifitseeritud ja nagu oleks ta esinenud ainult kirjutamata tavaõigusena.

Selgitanud, et Valdemar-Eeriku õiguse tuum kujunes juba XIII sajandil, olen teose üheksandas peatükis (lk. 133—148) sama väite rakendanud ka vanema rüütliõiguse kohta, mis valitseva arvamus järgi olevat kodifitseeritud alles pärast 1315. a. Selle väite tõestamiseks on teoses analüüsitud vanema rüütliõiguse tiitel Eestimaa XVI sajandi lõpu juristi Moritz Brandise redaktsioonis. Kuigi selles tiitlis on hilisema aja kihte, ei saa ometi eitada temas väga vanat traditsiooni, mis on pärit Riia piiskopp Alberti (1199—1229) ja mõõgavennaste ordu meistri Volquinuse (1209—36) päevilt. Selle seisukoha kasuks on teoses toodud paavsti legaadi Modena Wilhelmi otsus 20. aprillist 1226, mis jätab maksvaks „concordia scripta inter episcopum et magistrum de successione feudorum“. Tähendab, et juba 1226. a. oli Riia piiskopkonnas olemas kirjutatud kujul põhijoontes feodaalne pärandusõigus, mis moodustabki vanema rüütliõiguse olulisema osa.

Lõpuks on teose viimases — kümnes — peatükis (lk. 149—168) peale Brandise otsitud tõendeid väitele, et vanema rüütliõiguse tuum oli kodifitseeritud juba XIII sajandil. Näidates, et Liivimaa maaõigus (kirjanduses ebaõigelt „Bauerrecht“iks“ nimetatud) ja Riia linnaõigus olid kodifitseeritud juba piiskopp Alberti ajal, pean ebatõenäoliseks, et tugev vasalliseisus oleks nõustunud jääma terveks sajandiks ilma oma kirjutatud seaduseta. Peale selle näitan, et vanemas rüütliõiguses vasalli tehniline nimetus — „stichtes man“ — oma ladina kujul — „vir ecclesiae“ — esineb Läti Hendriku kroonikas juba 1221. a., kaob pärast seda allikaist ja ilmub uuesti alamsaksa keelseis ürikuis alles 1397. a. Kui on tarvis ajalisel määrata vanema rüütliõiguse tekkimist ühenduses nende äärmiste kronioogiliste andmetega, võib valik langeda ainult XIII sajandi algusele. Analüüsides vanema rüütliõiguse koodeksi järgi mõningaid materiaalse ja protsessiõiguse instituute, olen teoses jõudnud otsusele, et vanem rüütliõigus on koostatud Riia piiskopkonna jaoks, mistõttu tuleb kõrvaldada Schoeleri ja Bunge arvamus, mis väidab, et see õigus olevat koostatud Tartu piiskopkonnale.

A. Švābe.

Dokument Saaremaa kaubandusoludest Rootsi ajal.

Teatavasti ei omanud Eestimaa linnad Rootsi ajal enam kaugetki nii laialdast kaubanduslikku läbikäimist, kui keskajal, eriti Hansa õitsepäevadel. Üksi Tallinnal oli veel võrdlemisi elav kaubavahetus naabermaadega. Väiksemad linnad aga kaotasid oma väliskaubandusliku tähtsuse täiesti. Nende kaubandus piirdus peamiselt lähema tagamaa vähenõudlikkude tarvete rahuldamisega. Kaupmeeste gildedki puudusid mõnes linnakeses veel Rootsi aja lõpul ¹⁾.

Selliste vähemate linnade hulka kuulus ka Kuresaare. Asudes mere ääres, ei ole see linn pikagi aja kestes suutnud areneda nime-tamismäärt tähtsusega kaubalinnaks. Tagamaa kehvuse tõttu piirdus kauplemine peamiselt soola, raua ja tubaka sisseveo ning vilja väljaveoga. Vana-Liivimaa iseseisvuseaja lõpul oli Kuresaare veel tähtsusetu alevike, saades linnaõigused alles 16. sajandi keskpaigu hertsog Magnuse poolt. Viimaselt 8. mail 1563. a. antud privileegiga kingiti Kuresaarele Riia õigus ja kinnitati kõik varemini piiskoppide ajal tarvitusel olnud eesõigused ja tavad ²⁾. Taani ajal olid noorel linnal oma kaubanduse arendamiseks võrdlemisi soodsad eeldused, sest Taani väinad, millest läbisõidul võõraste riikide laevu maksustati, olid Kuresaare laevadele avatud. Ja paistabki, et Kuresaare kaubandus sel ajal paremas seisundis oli kui Rootsi ajal.

Oma kaubanduslikkude eesõiguste pärast tuli Kuresaare linnal Saaremaa aadliga juba algusest peale tõsiseid konflikte ette, sest viimased olid harjunud oma majapidamise ülejääke ilma linnakodanikkude vahetalitusega välja vedama ja tarvitikke kaupu ise sisse tooma, milleks Saaremaa randadel, nähtavasti juba varemil aegadel, terve hulk sadamakohti tarvitusel oli.

Juba 1563. aastal mainitakse Saaremaal kahjulikke kõrvalsadamaid, milledes kauplemine Kuresaare kaubanduse kaitseks ära keelati ³⁾. 1563. a. privileeg aga ei lõpetanud tüliküsimust, vaid ennemini aitas seda süvendada. Mõni aeg hiljemini kaebasid kodanikud, et sakslased ja eestlased ülesostjatena maal ringi rändavat ning ülesostetud kauba naabruses asuvasse linnadesse ja maadesse müüvat, mille läbi linnakodanikkudelt nende ülespidamine ära võetavat. Samal ajal esitati ka mõisapidajate poolt linnakodanikkude vastu mõnesuguseid kaebusi. Tüli võttis sellise ulatuse, et selleaegne taani asehaldur Walkendorf oli sunnitud selles asjas Taani

¹⁾ Näit Rakveres, vt. O. Liiv, Lisandusi Rakvere ajaloole Rootsi aja lõpul, — Ajalooline Ajakiri 1927, nr. 3, lk. 147.

²⁾ M. Körber, Oesel einst und jetzt I; Kuresaares 1887, lk. 5—6.

³⁾ M. Körber, op. cit., lk. 6.

kuninga Friedrich II poole pöörduma. Viimane saatis lepituse sobitamiseks Kuresaarde kaks saadikut⁴⁾.

Kui Saaremaa 1645. a. Brömsebro rahulepingu järgi Rootsi valitsuse alla langes, kinnitati linnale muude eesõiguste seas ka kõrvalsadamate keeld⁵⁾. See 17. augustil 1646. a. antud privileeg kinnitati uuesti 30. oktoobril 1660. Sellele vaatamata esitati linna poolt kuni Rootsi aja lõpuni alatasa uusi kaebusi kaubanduslike eesõiguste rikkumise kohta aadli ja talupoegade poolt. Kuresaare linnaarhiivis leiduvad kuuekümnendaist aastaist mõned linna kaebuste puhul Rootsi troonist loobunud kuninganna Kristiina ülespidamiseks määratud maade (Öland, Ojamaa ja Saaremaa) kindralkuberneri poolt avaldatud resolutsioonid, mille abil püüti tüliküsimust lahendada. Selgub, et kõrvalsadamate keeld siiski täielik ei olnud. Vähemalt kroonumõisade rendilepingute koostamisel ei oldud sellega arvestatud. Nagu alljärgnevalt 1691. a. kaebekirjast nähtub, oli Kristiina ajal kuninglike ametite väljarentimisel „esimesele“ Muhu rentnikule ooberst Igelströmile antud luba oma majapidamise saadusi Muhu sadama kaudu ise välja vedada, kuigi tingimusel, et sealjuures keelatud kauplemist ei praktiseeritaks. Rootsi valitsuse resolutsioonis 4. septembrist 1661. a. mainitakse, et valitsus, arvesse võttes nii Saaremaa aadli ja rüütelkonna kui Kuresaare linna privileege, on leidnud, et aadli ja rüütelkonnal, kes linnas või maal elavad, on õigus omi saadusi lubatud sadamaist välja vedada ja võõrastele müüa, või teiste kaupade vastu vahetada. Samuti on neil luba võõraist laevadest nii palju soola ja muid vajalikke kaupsid osta, kui nad oma majapidamises tarvitavad. Et aadel ka tööpoolest omi eesõigusi kasustada saaks, pidid sadamasse sõitnud laevad peale tollimaksu tasumise oma kaubad 3 päeva müügil hoidma ja neid müüma kõigile ostjaile, olgu need aadli- või kodaniku seisusest. Selle aja kestes ei olnud kellelgi luba tervet laeva koormat ära osta⁶⁾. Kristiina ülespidamiseks määratud maade kindralkuberneri Sewed Bääti resolutsioonist 10. juulist 1668 selgub, et mõned rentnikud oma talupojele palju soola müüvat ja neilt samuti muid kaupsid üles ostvat. Rentnik Jakob Mommal olevat rendilepingu järgi koguni õigus nii maal kui linnas soola, raua ja muu kaubaga vabalt kaubelda, milline kauplemine linnakodanikke täiesti rüünerivat. Seepärast otsustati rentnikel maal kauplemine täiesti ära keelata ja kohalikul kubernerial hoolega selle järgi valvata lasta, et seda enam ette ei tuleks. Rentnikele jäi vaid õigus oma majapidamise tarbeks soola osta. Et linna poolt ka kõrvalsadamate, eriti Muhu kõrvalsadama läbi kauplemise üle kaebati, mis vaheajal

⁴⁾ M. Körber, op. cit., lk. 8—9.

⁵⁾ M. Körber, op. cit., lk. 17.

⁶⁾ Resolutsioon 4. septembrist 1661, — ärakiri Kuresaare linnaarhiivis.

lubatud oli olnud, otsustati Muhu ja kõik teised kõrvalsadamad sulgeda ning lubati Saaremaal ainult Kuresaare sadama kaudu kaubelda ⁷⁾). Kui kuningas Karl XI pika eestkostevalitsuse aja järgi ise valitsema hakkas, kinnitas ta Kuresaare linnale 16. oktoobril 1675 kõik varemini antud eesõigused ⁸⁾). Kuid ka energilise Karl XI-nda ajal jäid valjud eeskirjad ainult paberile ja linn oli sunnitud oma õiguste kaitse pärast veel mõnedki korrad Rootsi valitsuse poole pöörduma. Kuresaare linnaarhiivis leiduvast kaebekirja kontseptist 4. detsembrist 1691 selgub, et Kuresaare sadamaga konkureeris sel ajal mitte ainult Muhu Suures väinas asuv kõrvalsadam, vaid tervel Saaremaal oli suur hulk vähemaid sadamaid ja sadamakohti. Kihelkonna piirides oli neid 5, Mustjala, Püha, Jamaja, Anseküla, Valjala ja Karja kihelkonnis kokku üle 20. Siit selgub ka, et eestlased kohalikest sakslasist kaubavahetuses taha ei jäänud, vaid sõitsid oma paatidega Riiga, Pärnu, Tallinna, Hiiumaale, Kuramaale ja Ojamaa saarele, vedades välja vilja, kanepit, võid ja humalaid ning tuues võõrsilt sisse ilma tollita soola ja teisi talupojakaupasid. Kui vili odavam, tulid ka Kuramaa talupojad üle mere, ostes siinseilt talupoegadelt vilja ja kariloomi, või vahetades neid soola ja teiste kaupade vastu. Et talupoegade kauplemine kohati õige suurejooneliseks kujunes, nähtub asjaolust, et sama 1691. a. sügisel kahel Riias tuleval Kihelkonna paadil suure tormi läbi üle 100 tündri soola hukkus.

Kõrvalsadamate ja kauba maal ülesostmise ärakeelamiseks avaldati 12. jaanuaril 1694 sellekohane plakaat, mida täiendasid kuninglikud resolutsioonid 20. septembrist 1695 ja 2. novembrist 1698 ⁹⁾). Viimased sisaldasid üksikasjalisi määrusi talupoegadega kauplemise kohta.

Seega näeme, et Kuresaare linnal kogu Taani ja Rootsi ajal oma kaubanduslike eesõiguste eest ja kõrvalsadamate vastu on tulnud võidelda.

A. Soom.

Die Vielfältige und Schädliche BeyHaven dieses Landes, worüber Ihr Königl: May:tt umb gnädigste *remedirung* unterthänigst gebehten worden, sind folgende:

Der erste und *principalste* BeyHaven ist unter der zu diesem Lande gehörigen *Insul Mohn* in grossen Sunde, aus welchem vor alters und bisz A^o 1660 nicht verschiffet; sondern alle *Intraden* von selbiger *Insul* anhero nach der Stadt geführt, und ausz dem *Ärens-*

⁷⁾ Sewed Bääti resolutsioon 10. juulist 1668, — ärakiri Kuresaare linnaarhiivis.

⁸⁾ Privileegide kinnituskiri 16. oktoobrist 1675, — ärakiri Kuresaare linnaarhiivis.

⁹⁾ 20. sept. 1695. ja 2. nov. 1698. a. resolutsioonide ärakirjad Kuresaare linnaarhiivis.

burgschen Haven verchiffet worden, nach dem aber bey Ihr May:tt Königin *Christina* Zeiten die Königl: Ämpter *verarrendiret* worden, hat der damahlige erste *Arrendator* von der *Insul Mohn H:* Obrister *Igelström* den Zulasz erhalten, das Er die *Mohnschen Intraden* aus selbigen Haven verschiffen möchte, aber doch mit der *expressen Condition*, das darunter kein Miszbrauch durch einigen Verbottenen Handel dieser Stadt zum *praejuditz* vorgehen und *practiciret* werden solte; Es ist aber nicht lange hernach erfolget, das die *Arrendatores* mit demselben FahrZeugen womit Sie die *Intraden* verschiffet, an allerhandt Wahren, alsz Saltz, Eisen, Toback, und anderen Bawr Krahen wieder doch einbringen laszen, und sowoll der Teutschen alsz Bawren auff gemeldter *Insul*, wie auch die von *Ösel* und *Lieffland* dahin kommende Teutsche und Bawren damit *providiret*, wodurch die wahrhaffte Handlung von der Kornreichen *Insul Mohn* dieser Stadt gantz entzogen worden, welches alles der Miszbrauch dieses BeyHavens veruhrsachet, und ob man woll, bey voriger RegirungsZeit sich offt deszfals beschweret, so ist doch keine *remedirung* darin erfolget.

Im Kirchspiel *Peude* hat d. H. Rittmeister *Reinhold Johan* von *Vietinghoff* zu *Hauckül* nicht allein einige Jahren vor dem, mit Böten und kleinen Schuten, Saltz bey Lasten aus anderen Städten holen laszen, und damit undzulässigen Handel getrieben, sondern Er hat auch vor 2 Jahren sich eine eigene Schute von 15 oder mehr Lasten zugeleget, womit Er nicht allein seines eigenen Hoffes *Intraden*, sondern wasz Er von Teutschen und Bawren an Korn an sich handelt, aus dem verbottenen, sich selbst erwählten BeyHaven unter dem Königl: Ampt *Holmhoff* verschiffet, und dagegen an Saltz, Eisen, Toback und anderen Wahren wieder einbringen, und solches an Teutschen und Bawren, zu der Stadt grössesten Nachtheil wieder verhandeln lasset, wie dann auch aus demselben und noch anderen unter selbigen Kirchspiel mehr befindlichen BeyHaven die Bawren mit Böten nach *Reval*, *Riga* und *Pernaw* gehen, Ihr Korn und *Victualien Perselen* mehrentheils unangegeben dahin führen und Saltz, sampt anderen benöthigten Bawr Wahren wieder zurück bringen, wodurch die Stadt gleichfals in ihrer Nahrung grossen Schaden leidet.

Im Kirchspiel *Kylkond* haben die Bawren 5 BeyHaven aus welchem Sie mit ihren Böeten und FahrZeugen nach *Gottland*, *Riga*, *Reval*, *Pernaw* und *Churland* fahren, und ihre Wahren, alsz Korn, Flachs, Butter, Hopffen und andere *Perselen* dahin bringen und hingegen mit Saltz, Eisen und anderen BawrWahren sich von solchem Öhrtern wieder *providiren* und solches nach ihren verbottenen Haven bringen und also kein *Portorium* geben, gleich wie die Bürgerschaft die ihre Wahren in hiesige Haven bringen, thun

müszen, wie den diesen Herbst in zweyen von *Riga* kommenden *Kylkondschen* FahrZeugen die Bawren über 100 Tonnen Saltz in dem grossen Sturm verlohren, und obgleich einige wenige derselben sich bey hiesigen Königl: *Licent* angeben und des Paszes sich bedienen, verschweigen Sie dennoch das meiste und wen der Strandreuter selbige *visitiret* und abgefertiget worden, Sie nachmahlsz einschiffen wieviel Sie wollen.

In nachfolgenden 6 Kirchspielen alsz *Mustel*, *Pyha*, *Jamma*, *Ansküll*, *Wolde* und *Karris* haben die Bawren über 20 verbottene BeyHaven, aus welchem Sie gleichfals mit Ihren Böeten nach *Riga Reval*, *Dagden*, *Pernaw* und auch *Churland* ab und zu fahren, und auff obengemeldt Ohrt ihren Handel zu der Stadt höchsten Nachtheil und Schaden treiben wie dan auch zu Zeiten, sonderlich wan das Getreide etwas willig (billig?) ist, die Bawren von *Churland* mit ihren Böeten herüber kommen und von den Oestl. Straud Bawren Korn und Vieh für Geld, Saltz und andere Wahren an sich handeln und solches heimlich und unangegeben wegbringen.

Aus diesem allen erhellet, wie hohe und nothdringende Ursachen diese Stadt hat, umb die Abschaffung der schädlichen BeyHaven unterthänigst zu bitten, die man auch aus Königl: Gnade sich erfreylich getröstet.

Arensburg

den 4 Decembr. 1691.

Bürgermeister und Raht
wie auch

ÄlterLeute und Eltersten
der grossen Gülde in Arensburg.

Riigi Keskarhiiv 1931./32. tegevusaastal.

Riigi Keskarhiivis esialgsel kui ka põhjalikumal korraldamisel oli umb. 875 j. m. arhivaale; neist tuleks nimetada põhjalikumalt korraldatud Eestimaa rootsiaegse kindralkub., Saaremaa rüütelkonna, Eestimaa ev.-lut. usu kiriku konsistoriumi, Balti kindralkub., Liivimaa kubermanguvalitsuse, Pärnu, Tartu ja Saaremaa maakohutute, Tartu ülikooli j. t. arhiive, kuna vähemaid ümberkorraldustöid ja otstarbekohasuse mõttes ümberpaigutusi teostati paljude arhiivide juures. Ühtlasi alustati kaartide- ja plaanidekogu korraldamist. Kohtuteosakonnas on valmistatud alfabeedilisele sedelkataloogile 13 358 sedelit mitmete kohtuarhiivide üle. Samuti on korraldamisel sandarmivalitsuse kartoteek ja ülesvõtete kogu ning Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja arhiiv.

Koostati arhiivis asuva ajakirjanduse sedelkataloog ning asuti raamatukogu jaoks valmistama üldist alfabeedilist ja märksõnalist sedelkataloogi, kusjuures raamatukogu lõplikuma korralduse saab. — Täiendati Keskarhiivi arhiivifon-

dide peakataloogi, milline tuleb avaldamisele koos ülevaatega Keskarhiivi senisest tegevusest arhiivi järgmises toimetiste-numbris. Ühtlasi kehtsid ka eeltööd Eestimaa rootsiaegse kindralkubernerari arhiivi kataloogi avaldamiseks. Koostati Balti ja Eesti arhiivinduse kohta avaldatud teoste ja kirjutiste bibliograafia, mis on tähtsaks abistajaks nii arhivaaridele kui ka arhiivi kasustajaile.

Aruande-aastal ilmus trükist R. Keskarhiivi toimetiste esimene number, sisaldades N. Treumuth'ilt ja O. Liiv'ilt ülevaate „Polonica Riigi Keskarhiivis“. Toimetiste avaldamise algatamine ja „Polonica“ ilmumine leidis hea vastuvõtu nii sise- kui välismaal. Ühtlasi on Riigi Keskarhiiv selle kaudu astunud ühendusse umbes 80 teadusliku asutisega sise- ja välismaal (Poolas, Rootsis, Soomes, Lätis, Norras, Taanis, Hollandis, Belgias, Saksamaal, N. Venes, Prantsusmaal, P.-Ameerika Ühendriikides j. t.). „Polonica“ müük on toimunud rahuldavalt.

Aasta jooksul peeti Riigi Keskarhiivi nõukogu koosolekuid 23 korral, missugustel kaaluti ja otsustati mitmesuguseid küsimusi eelarve, ruumide, arhiivide paigutamise, remondi ja korrashoü, töäjõudude töölevõtu, töötasu normimise ja muu jooksva töö suhtes. — Arhiivide ja arhivaalide kaitse alal arenesid tööd sel aastal eriti rootsiaegsete arhivaalide (üksikute lehtede) parandamisel, kuna asuti seesuguste arhiivide korraldamisele, mis Vene ajal on rängasti kannatada saanud. Parandati 1851 arhivaali ja 34 vana maakaarti ning tehti muid köitmistöid. Arhivaalide puhastamist tolmust teostati vähemal määral, kuna möödunud aastal tarvilik norm sel alal kaugelt ületati.

Arhiivide järelevalve mõttes teostati arhiivide järelevalvatus Kuresaares.

Olles oma tegevuselt peale Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi lähemas ühenduses ka Arhiivinõukoguga ja Riigiarhiiviga Tallinnas oli Keskarhiiv oma esindajate kaudu tegev Eesti arhiivinduse seaduse kava väljatöötamisel, arutamisel ja selle kohta ringkirjaliselt arvamuste kogumisel. Arhiivifondide nimetuste kergendatunaks tarvitamiseks võeti lõplikult vastu arhiivide nimetuste lühendid. Ajaloo abiteaduste õpetamise algatamiseks on Riigi Keskarhiiv samme astunud, pöördudes vastava esitisega Ülikooli filosoofiateaduskonna poole.

Aasta jooksul on Keskarhiivi koondatud, deponeeritud, kingitud ja ostetud umb. 255 j. m. arhivaale. Eestiaegseid arhivaale saadi 2. üksikult jalaväepataljonilt, 4. suurtükiväegrupilt, Tartu ja Valga kaitseväeringkonna ülema asutistelt, Tartu-Valga ja Võru-Petseri prefektuuridelt, Viljandi-Pärnu abiprefektuurilt, Tartu 3. jsk. politseilt. Veneaegseist nimetatagu: Tartu ülikooli hariduslooliselt väga tähtsa arhiivi toimikuid a. 1802—1918 (üle antud Ülikooli poolt); N. Venemaalt saadud Tartu veterinaärinstituudi arhiivi kuuluvaid isiklikke toimikuid a. 1895—1897; Massu vallaarhiivi a. 1852—1917; ajalooliselt ja kultuurilooliselt väga huvitavat, seni täiesti läbiuurimata end. Riia posti-telegraafi ringkonna

valitsuse arhiivi a. 1828—1917, mis sisaldab ka Tallinna ja teiste Eesti posti-telegraafi kontorite materjale (saadud Posti-Telegraafi-Telefoni Valitsuselt); Tartu omaaegse kubermangu-gümnaasiumi ja Aleksander I gümnaasiumi arhiive a. 1804—1917 (saadud osalt Treffneri gümnaasiumilt ja osalt Eesti Rahva Muuseumilt); Pärnu kreisi sõjaväe-komisjoni arhivaale (saadud Pärnu kaitseväeringk. ül. asutiselt).

Kinkinud on üksikuid arhivaale Riigi Keskarhiivile pr. leitn. Nordmann, Eesti Rahva Muuseum, Tartu Ülikooli Raamatukogu, M. Mullik, R. Engelhardt; eriti tänuväärset on ses mõttes toimunud adv. J. Genss, kes kinkis Elistvere, Kõrgesaare ja Ungern-Sternbergi sugukonna arhivaale ning üksikuid kaarte ja vakuraamatuid, ja T. ning N. Gagarini, kes K. Vilde vahetoimetusel kinkisid Keskarhiivile Põltsamaa lossiarhiivi huvitava osa.

Deposiidina Keskarhiivi hoiale antust oleks nimetada esikohal Eesti ev.-lut. usu kiriku konsistooriumi, kes oma arhiivi teise osa samuti Keskarhiivi saatis. Arhiivi põhjalikum korraldamine ja nimistu valmistamine on praegu lõpukorral; juba praegu see Rootsi ajaga algav arhiiv on uurijate poolt väga sagedasti kasutatav. Samuti on Tartu Jaani kogudus deponeerinud oma vanema kirikuraamatu (milles muuseas leidub Käsü Hansu nutulaul) R. Keskarhiivi. Eesti Rahva Muuseum on deponeerinud siia Tartu „Ühisabi“ arhiivi.

Konsistooriumi arhiivi korraldamisega ühenduses pöörduti Eesti ev.-lut. usu kiriku konsistooriumi poole esitise, ringkirjaliselt üksikuilt kogudustelt hankida andmeid nende arhiivide üle; saabuvate vastuste abil loodetakse saada ülevaade meie kirikute arhiivides asuvast ajaloolisest ainekust. Tähtis on Arhiivnõukogu otsus, et 1932. a. sügisel R. Keskarhiivile üle antakse Tallinnas Kohtu- ja Siseministeriumi Perekonnaseisuaaktide arhiivis asuvad Põhja-Eesti kirikute personaalraamatud. Nii saavutatakse suur kergendus vastava ainekute uurimisel. Ühtlasi on kirikulooliste ainekute koondamine tarvilik arhiiviteaduslikult korraldamise-põhimõttelt. — Ühenduses Keskarhiivi kaartidekogu kavatsitava kataloogimisega on astunud samme Põllutööstisteriumi Katastriameti arhiivist vanemate kaartide ületoomiseks Riigi Keskarhiivi.

Riigi Keskarhiivile lihtsamate tööde (pagineerimise, alfabeetide koostamise j. m.) teostamiseks arhiivi palvel määrati Teedeministeriumi poolt krediiti 1500 krooni. Hädaabitöödele võeti jaanuari lõpul k. a. 7 intelligent- ja 1 erioskusega töötajad, veebruari teisel poolel neile lisaks 4 intelligent-töötajad ja 1. aprillist veel 3 intelligent- ja 1 erioskusega töötajad. Hädaabitöölise üldsumma tõuseb 16-le; R. Keskarhiiv on täiesti rahul nende töövoimega ja neile määratud tööde täitmisega.

Ettekandekoosolekuid peeti aasta kestes 6, kusjuures esineti 10 referaadiga. Kõnelesid: 8. V. 1931 O. Liiv: „Poola arhiivid ja Eesti ainekute neis“; 23. X. 1931 E. Tender: „Eesti linnaarhiividest“ ja M. Alev: „End. Riia ringkonnakohtu arhiiv

Keskarhiivis“; 20. XI. 1931 H. Treial: „Riigi Keskarhiivi maa-
kaartide kogu“ ja O. Liiv: „Arhivaari koolitamise küsimusest“;
18. XII. 1931 O. Liiv: „Riigi Keskarhiivi asutamise eelloost“ ja
A. Perandi: „Üriku mõiste“; 26. II. 1932 M. Alev: „Tartu maa-
kohtu arhiiv a. 1632—1889 Riigi Keskarhiivis“; 18. III. 1932 dr.
J. Vasar: „Riigi Keskarhiiv ja genealoogiline uurimine“ ning
O. Liiv: „Arhiivinduslikke eriküsimusi“.

Riigi Keskarhiivi aineestiku kasustamine kasvab järje-
kindlalt, nagu tõendavad seda arvudki. See sunnib tõsiselt mõtlema
asjaolule, et suurendada uurimissaali ametnikkude arvu senise ühe
pealt kahele, kuna töö endiste aastatega võrreldes on muutunud
mitmekordseks, töõjõude aga ajutiste töõjõudude koondamise tõttu
on tulnud vähendada ühe võrra. Aasta jooksul käidi uurimas 4352
korral (1929./30. a. 2512 ja 1930./31. a. 4024), sellest õhtupooliti
1494 (1930./31. a. 1297) korral. Arhivaale nõuti uurimiseks 7474
üksust (1929./30. a. 3724, 1930./31. a. 5184). Õhtuseid valvekordi
oli aasta jooksul 274. Kõige elavamad kuud olid veebruar ja
märts 1932 ning oktoober 1931, kõige vaiksemad aprill ja mai 1931.

Kõige enam on uurijate poolt nõutud revisjonilehti, kiriku-
raamatuid, Eestimaa rüütelkonna, Eestimaa konsistoriumi, Eestimaa
kubermanguvalitsuse, Liivimaa rootsiaegse kindralkub. ja Eestimaa
ülemmaakohtu arhivaale.

Kodumaa uurijaist on arhiivis teiste seas töötanud:
R. Antik, E. Arro, E. Blumfeldt, õpet. B. Hasselblatt, prof. M. J. Eisen,
R. Engelhardt, õp. H. K. Erwiõ, dr. P. Johansen, R. Kenkman, prof.
H. Kruus, prof. J. Köpp, drnd. L. Leesment, dr. A. Luha, prof. J. Mä-
giste, A. Oinas, A. Peterson, dir. Fr. Puksov, E. Rosen, dr. K. Schrei-
nert, dr. H. Sepp, prof. O. Sild, mag. A. Soom, F. Stackelberg,
B. Steinberg, prof. G. Suits, mag. E. Tender, prof. P. Treiberg, Fr. Tug-
las, dr. J. Vasar, dr. G. Vilberg, prof. W. Wiget j. p. t. Välis-
maalastest prof. A. R. Cederberg — Helsingi, dr. A. Korhonen
— Helsingi, R. Liljedahl — Upsala, J. Vigrabs — Riia ja p. t.
Soomest, Lätist, Saksamaalt, Taanist, Rootsist ja Inglismaalt.

Külastanud arhiivi on aruande-aasta jooksul 329 inimest,
nende seas 7 liikmeline Königsbergi ajaloo-üliõpilaste ekskursioon,
15 liikm. Riia usut-üliõp. eksk., 7 liikm. Riia õppereislaste salk,
5 liikm. Helsingi üliõpilaste ekskursioon.

Riigi Keskarhiivi kantselei kaudu on samuti vastatud
mitme välismaa uurija küsimustele kui ka muile järelepärimistele
(Tsehho-Slovakkiasse, Poolasse, Leedusse, Lõuna-Slaaviasse, Prant-
susmaale, N. Venesse, Saksamaale, Shveitsi j. m.). Kirjavahetust
on peetud 664 küsimuse üle. Esitatud järelepärimistele on vasta-
tud 50 korral andmete saatmisega arhivaalidest, kinnitatud ära kirju,
väljavõtteid ja tõendeid antud 93, asutistele arhivaale ajutiseks
kasutamiseks saadetud 94, isiklikele (suulistele) nõudmistele
vastatud 77 korral. Andmete soovijateks olid riigi-, omavalitsuse-
ja kohtuasutised, advokaadid, eraisikud pensiooni saamiseks tarviliik-
kude teenistustunnistuste nõutamisel j. t.

Uurijate kui ka teiste isikute poolt nõutud ära kirjade valmis-

tamiseks on juba mitmes aasta soovitud muretseda fotostaat-aparaati, kuid krediitide vähesuse tõttu on see soov seni teostamata jäänud.

R. Keskarhiivi arhiiviainestikule suuremal või vähemal määral põhinevaid väärtuslikke uurimusi on ilmunud: A. Kruusbergi materjalide-kogu „Materjale Maltsveti liikumise kohta“ (Tartu 1931), A. Lehtose „Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius“ (Helsinki 1931), dr. J. Vasara „Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel“ (E. Kirj. 1931, nr. 11–12) ja „Karl XI talupoegade kaitse põhialuste väljakujunemisest Liivimaal a. 1681–1684“ (Aj. Ajak. 1931, nr. 1–2), dr. H. Normani uurimused Fr. Kreutzwaldi j. t. küsimuste kohta „Eesti Arstis“ 1931, prof. G. Suits Fr. Kreutzwaldist (Looming 1931, nr. 10), prof. H. Kruus „Eesti Aleksandri-kooli komiteede likvideerimise küsimus a. 1883–1886“. (Aj. Ajak. 1931, nr. 3), ajakirjanik A. Petersoni artiklite seeria „Kajas“ 1931 sandarmeeria arhiivi andmeil, Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Estland, Bd. I, Lief. 1 (Görlitz 1931), G. B. Barkmanni „Gustaf II Adolfs regementsorganisation“ (Stockholm 1931), dr. J. Tehveri uurimus Tartu veterinaärinstituudi üle (Eston. Tierärztliche Rundschau 1931, nr. 4–5), E. Blumfeldti „Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost“ (Aj. Ajak. 1931, nr. 1–2), J. Jensen'i „Tallinna linna poeglaste humanitaargümnaasium 1631–1931“ (Tallinn 1931) j. m. t. Riigi Keskarhiivi ametnikest, peale „Polonica“ väljaandmise, on O. Liiv, A. Perandi ja N. Treumuth avaldanud kirjutisi „Eesti Kirjanduses“, „Ajaloolises Ajakirjas“, „Õiguses“, „Nooles“, „Meie Maas“, „Sakalas“ j. m.

1931. a. mais möödus 10 aastat Riigi Keskarhiivi asutamisest. — Ajakirjandusega on olnud Riigi Keskarhiiv elavas kontaktis. Riigi Keskarhiivi kogude tutvustamiseks ja uurijaile arhiivis töö hõlbustamiseks on O. Liivi poolt avaldatud informeerivaid kirjutisi „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte's“, Bd. V, H. 3 (Berlin 1931), „Archival. Zeitschrift“ 40. köites (München 1931), „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, nr. 2 ja „Üliõpilase Käsiraamatus“ (Tartu 1931); välismaa uurijaile informatsiooni R. Keskarhiivi kogude ja tegevuse kohta leidub ka „Minerva-Händbücher“ seerias „Die Archive“, Bd. 1, Lief. 3 (Berlin-Leipzig 1931).

Maikuul 1932.

O. L.

Varia.

Tartu ülikooli ajaloo allikaid. I Academia Gustaviana. a) Ürikuid ja dokumente. Tartu ülikooli ülesandel koostanud ja sissejuhatusega varustanud Juhan Vasar. E. V. Tartu Ülikooli Toimetused C XIV; Tartu, 1932, LXXXIX + 236 lk.

Nagu pealkirjastki näha, on meil tegemist siin ühe uue allikpublikatsiooni seeria algatamisega, mis on paigutatud Tartu ülikooli toimetiste C osasse. See algatus on tehtud Tartu ülikooli kolmesaja-aasta juubeli puhul ja kavatsuse kohaselt järgneksid temale tulevikus esimese rootsiaegse

ülikooli protokollid, teise ülikooli ürikmaterjal ja muu tähtsam aineestik. Kuigi kõik need materjalid on iseloomult piiratud vaid rootsiaegsete akadeemiate saamislooga ja tegevusega, omavad nad siiski küllalt suurt tähtsust, kui arvestada ülikooli seisukohta meie rootsiaegses haridusloos.

Dr. J. Vasar rootsi ajastu hea tundjana võis eeldusrikkalt asuda ülalnimetatud väljaande koostamisele. Läbi töötades juba varem kogutud, kui ka Upsalas, Stokholmis, Riias, Tartus ja Tallinnas asuvat materjali, valis ta sellest iseloomulisema ja tähtsama, mis nagu ka väljaande üldkava leidis kinnituse vastava komisjoni poolt.

Publikatsioon sisaldab kõigepealt materjale Tartu gümnaasiumi ja ülikooli eelloo kohta, edasi Tartu ülikooli asutamiskirju, privileege ja konstitutsioone, palvekirju Rootsi kuningatele, kuninglikke resolutsioone j. m., ülikooli majandus- ja siseellu puutuvaid ürikuid ning muid mitmesuguseid dokumente. See sisuliselt kuueliigiline jaotus mahutab hästi ürikmaterjalist kõik olulisema. Dokumentidest on mõned juba varem avaldamist leidnud plakaatide näol, samuti Meniuse, Bunge, Bacmeister'i, Sommelius'e, Thyse-lius'e, Annerstedt'i ja Buchholtz'i poolt, peajasjalikult küll privileegid ja konstitutsioonid. Siiski valdav osa aineestikust on leidnud siin esmakordselt avaldamist. Autor on eessõnas lühidalt selgitanud editsiooni-tehniliste küsimuste lahendamist, mis on kõigiti õnnestunud. Väljaande lõppu on paigutatud teoses leiduvate ürikute kronoloogiline nimistu ja isikute register, mis märksa kergendab materjali kasutamist.

See kahekeelne (eesti ja saksa keeles eessõna, sissejuhatus ja regestid) teos lisandab õige palju huvitavat ülikooli ajaloo tundmaõppeks. Kõigepealt siin avaldatud ainestikku kui ka muud seni trükkimata materjale on tarvitanud koostaja ise teose sissejuhatuses, kus annab ülevaate Tartu Academia Gustaviana'st, esile tuues mitmeid uusi seisukohti ja iseloomustisi, eriti just ülikooli majandusliku külje arenemise suhtes. Ka on teos juba kasutamist leidnud mitme teisegi uurija poolt (ülikooli trükkikoja ning raamatukogu ja usuteaduskonna olukorra valgustamisel). Selle teosega, mis hästi välja antud, on ülikool väärikalt püüdnud unustuse hõlmast päästa ja teatavaks teha need materjalid, mis said aluseks ta edaspidise arenemisele.

O. L.

Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII 1930. Latvijās Universitātes Raksti filoloģijas un filosoģijas fakultātes seriĶa, I. sējuma papildinājums nr. 1 (Acta Universitatis Latviensis philologorum et philosophorum ordinis series, tomus I, supplementum I); Rīgā, 1931.

Kāesolev 496-e lehekūljeline suures oktaav-formaadis hulga pilditahvlite ja joonistega varustatud koguteos annab kokkuvõtte Riias 1930. a. augustikuul peetud Balti arheoloogide kongressi töötulemusist, sisaldades peale üldise kongressi kirjelduse kõigepealt seal peetud ettekandeid ja kongressi puhul toimetatud kaevamiste aruandeid. Kongressist enesest on meie ajakirjas olnud juttu juba varemini (H. Moora, Balti muinasteadlaste kongress Riias 19.—23. aug. 1930, Ajal. Ajak. 1930, lk. 138 jj.), kusjuures leidsid käsitlust ka mõned meie seisukohalt huvitavad ettekanded, millistel meil pole põhjust siin teiskordselt peatuda. Tööde rohkust arvesse võttes (31 ettekannet ja 5 kaevamisaruannet), tuleb meil piirduda vaid nende töödega, mis puudutavad kõigepealt Baltimaid kitsamas mõttes — Lätit, Eestit ja Leedut, kusjuures on täiesti loomulik, et Riia kongressi tööde raskuspunkt langeb Läti muinasteadusele.

Uut huvitavat Läti kiviaja materjali pakub Ed. Šturmsi selle aja asula kaevamisaruanne „Ein steinzeitlicher Wohnplatz am Zebrus-See in

Kurzeme" (lk. 411 jj.). Autor ühendab selle kultuuri varemini Lätist tuntud Burtņiek-järve luukultuuriga ja vastavate leidudega Ida-Preisist. Sama autor annab põhjaliku töö Läti pronksiaja kohta „Die bronzezeitlichen Funde in Lettland“ (lk. 103 jj.), milles kirjeldatakse üksikasjaliselt kõik siia kuuluvad leiud ja selgitatakse nende päritolu. Kokkuvõttes jõuab autor arvata-vasti täiesti õigele otsusele, et Läti kuulus pronksiajal ida-balti kultuurühma, mille keskus asus Ida-Preis.

Seni leidude vähesuse tõttu vähe tuntud Läti eelrooma raua-aega valgustavad kaks peajaselisel kaevamisaruandeid sisaldavat V. Gintersi kirjutist: „Beiträge zur vorrömischen Eisenzeit Lettlands“ (lk. 149 jj.) ja „Die Ausgrabungen 1930 in Bullu muiža“ (lk. 423 jj.). Kaevamised on toimetatud hoolikalt, aruanded varustatud heade ülevõtete ja plaanidega.

Uut rooma rauaaja materjali andsid prof. H. Moora poolt lätlaste lahkel kutsel toimetatud kaevamised Jelgava maakonnas, avaldatud tema kirjutises „Ein Hügelgrab der römischen Eisenzeit in Ite, Kreis Jelgava, Lettland“ (lk. 437 jj.). Küsimuses olev kääbas osutus panuste poolest rikkaks ja huvitavaks oma asendi tõttu Läti kääbaskultuuri piiril, osutades juba kaunis tugevat edela poolt tulevat Meemeli ala kultuuri mõju.

Läti keskmise rauaaja probleeme valgustavad H. Riekstīnši kirjutis „Der zweite Depotfund von Kokomuiža“ (lk. 463 jj.) ja juba ülalnimetatud H. Moora kirjutises „Ajaloolises Ajakirjas“ käsitletud B. Nermani artikkel „Funde und Ausgrabungen in Grobiņa 1929“ (lk. 195 jj.); nooremale rauaajale on pühendatud ka juba osalt sealsamas kõne all olnud Fr. Balodise uurimus „Lettischer Burgen- und Hausbau in der jüngeren Eisenzeit“ ning A. Karnupsi kaevamisaruanne „Ausgrabungen auf dem Burgberg Tamsa-kalns in Rauna 1930“. Suhteliselt seni vähe uuritud noorema rauaaja leidude rühma käsitleb Tyyni Vahter kirjutises „Der späteisenzeitliche Mantel im Ostbaltikum“. Autor analüüsib haudadest saadud riidejäänuste põhjal Läti sõbade kudumistehnikat ja ornamentikat ning nende levikut Lõuna-Baltikumist põhja poole — Eestisse ja Soome. Lõpuks annab K. Ozoliņš kirjutises „Einige Resultate der antiquarisch-topographischen Arbeit in Lettland“ (lk. 365) ülevaate Lätis korraldatud uurimistööst, nagu kinnismuististe registreerimisest, kaevamistest, sise- ja välismaa muuseumites säilivate Läti leidude kirjeldamisest jne. Kirjutis on rohkesti varustatud statistiliste andmetega ning tõendab, et Lätis lühikese ajaga on suudetud küllaltki ära teha muinasteaduse alal.

Eesti kohta teatud määral analoogiliste tööde tulemusi, peajasalikult asustusküsimuste seisukohalt esiajaloolisel ajal käsitleb mag. E. Laid artikkel „Quelques résultats d'investigations préhistoriques-topographiques en Estonie“ (lk. 379 jj.).

Leedu kohta annab huvitavat materjali rikas IX—XII sajandi kalmistu Prižmontis, mille kaevanud kindral VI. Nagevičius („Das Gräberfeld von Prižmonti“, lk. 337 jj.). Kahjuks ei anna aruanne siiski võimalust siin kindlaks teha kinniseid leide.

Baltimaid laiemas mõttes käsitlevaist kirjutistest väärivad erilist tähelepanu A. M. Tallgreni „Zur ältesten Eisenzeit des Ostbaltikums“ ja Carl Engeli „Beiträge zur Gliederung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussen“ (mõlemad refereeritud „Ajak. Ajak.“ 1930, lk. 141 jj.). Huvitav teema poolest on ka Roman Jakimoviczi kirjutis „Über die Herkunft der Hacksilberfunde“, mis aga kahjuks muutub vähe usutavaks materjali liiga suure liigitamise tõttu.

Kokkuvõttes pakub kõnealune koguteos palju uusi väärtuslikke uurimusi. Ka väline, trükitehniline külg on üldiselt õnnestunud, olgugi et mõnes kohas oleks vahest soovivat olnud suuremaid ja selgemaid pilte, mitme värvi

tarvitamist kaevamisplaanidel jne., mis nähtavasti pidi kõrvale jääma ainelistel põhjustel. Kuid praeguselgi kujul on töö igapidi vastuvõetav ja tähis- tab suurt edusammu Baltimaade muinasuurimise alal.

M. S.

International Bibliography of Historical Sciences. Second Year. 1927. Washington 1932. LXXX + 430 + (18) lk.

Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee poolt alustati ülalmainitud bibliograafia väljaandmist 1926. aastaga (ilmunud 1930. a. Washingtonis). Käesolev köide, juba mahult eelmisest märksa suurem, näib ka sisuliselt klassifitseeringus paremini õnnestunud olevat, mida vist suurelt osalt tuleb panna toimetuse juhi prof. dr. R. Holtzmann'i arvele. Siiski on bibliograafia üldkava väliselt jäetud veel umbkaudu sarnaseks esimesele köitele. 1927. a. bibliograafia sisaldab 5556 numbrit teoseid (1926. a. — 4908 nr.).

Eestipoolseks kaastööliseks sellele bibliograafiale on arhivaar N. Treumuth, kes on saatnud toimetusele võrdlemisi arvuka bibliograafia Eestis 1927. a. ilmunud rahvusvahelisema iseloomuga ajalooliste ja sellele teadusele korrespondeerivate artiklite ja teoste üle. Põhimõtteliselt olevat sinna sisse võetud kõik „Ajaloolises Ajakirjas“ ilmunud artiklid. Nagu nüüd aga selgub, on toimetuse poolt sõelumisel paljud just rahvusvahelisema sisuga kirjutised mingisugusel põhjusel ära jäetud. Näiteks võib sealt asjata otsida A. Priidik'u kirjutist: „Kes olid ilmaajaloo vanimad mere-sõitjad“, W. Süss'i „Antiik-aja ja nüüdisaja inimese karakteristikud erinevused“, Fr. Nineve „École des chartes Pariisis“ j. m. t. Sellevastu on mingipärast suurt armu leidnud folkloristlikud kirjutised. Lk. 37—39 folkloori alalt olevaid teoseid mainitakse üldse 45 numbrit ja neist 12 kuuluvad Eestile. Näib, et ei ole küllalt otstarbekohane, kui lõpliku valiku ühe maa bibliograafia kohta teeb teine võõras maa, sest sagedasti on võimata valikut küllalt asjalikult teostada, kui otsustatakse teoste sissevõttu ainult pealkirjade järgi.

Segavalt selles bibliograafias mõjub ka keelte tarvitamisviis. Raamatul on kaane- ja tiitelhel ingliskeelne pealkiri, muidu aga osakondade ja alajaotuste pealkirjaks esimesel kohal hispaania keel. Lk. IX on raamatu eessõna pealkiri hispaaniakeelne, eessõna ise saksakeelne jne. Nii kui nii on teoste pealkirjade tõlkimisel suur kirevus, sest tõlkimise võimalus on viide suuremasse keelde. Kuigi on arusaadav, et see diplomaatiline võte on paratamatu, muutub bibliograafia selle arvel palju kirjumaks.

Kuigi bibliograafia praegusel kujul ei suuda täiesti rahuldada nende nõudeid, kes teatava maa kohta põhjalikumaid andmeid soovivad, täidab ta siiski hästi tarviliku informeeriva ülevaate osa juhina ses rohkes kirjanduses, mis maailmas ilmub ajaloo rahvusvaheliste uurimusküsimuste alal.

O. L.

O. Freymuth, SB. GEG 1921, lk. 114, hilisem Balthasar Russowi bio- graaf (kirjutanud R-i biograafia ka Eesti Biograafilises Leksikonis) arvab, et mainitud krooniku surma-aasta on 1602, kuigi teateid R-i kohta 1601. ja 1602. a. puuduvad, ja lisab juurde, et R. elanud siis vist „Privatmann'i“ elu.

Nüüd on allakirjutanu leidnud B. Russowi täpsa surmaaja. Tallinna linnaarhiivis, raeprotokollis 25. novembrist 1600 leidub teade: „Her Baltazar Russow, senior und pastor zum Helligen Geiste, gistern noch vp dem markede frisch vnd gesvnt am markede gesehen, item 1 Kindt getauft, nach mittag ist im üb[er] de brust so enge geworden vnd in ein stunt eder 2/3 verstorben.“ Nii on Russowi surmadaatumiks 24. november 1600. a.

P. I-n.

Vastutav toimetaja: H. Kruus. Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts. K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartu, 1932.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1932. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluts, dots. J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülj — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub jaanuaris 1933. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. 1930. ja 1931. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.